

BIA-P. 2.3.1/2-47

อะไรในชีวิต
สักแต่ว่าเป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว
(ชุดลอยปทุม อันต์บ ๔๗)



พุทธทาสภิกขุ

อุทิศนา

ล่อยธรรมะมาลัย	ลงสู่โลกอันเบียดบีบ
แผ่ธรรมะรังษี	ตามพระพุทธทรงประสงค์ ๖
มันหมายจะเสริมศาสน์	สถาปนโลกให้อยู่ยง
ปลอดภัยพินาศ, คง	เป็นโลกศุขสถาพร ๖
หากแลงพระธรรมญาณ	อันธพาลกลีบร
จะครองโลกเป็นอากร	ให้เลวลุสเตรัจฉาน ๖
จะทกขันทงคนวัน	พิฆาตกนบมีประมาณ
ด้วยเหตุอหังการ	เข้าครองโลกวิโยคธรรม ๖
บรรษัทพระพุทธองค์	จึงประสงค์ประกอบกรรม
ตามแนวพระธรรมนำ	ให้โลกผองผ่องพันภัย ๖
เผยแผ่พระธรรมทาน	ให้ไพศาลพิชิตชัย
แปดหมื่นสี่พันนัย	อุทิศทั่วทั้งปถพี ๖

พ.ท.

๒๕๒๓

อะไรๆในชีวิต
สักแต่ว่าเป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว
(ชุดลอยปทุม อันดับ ๔๗)

ของ

พุทธทาสภิกขุ

บรรยายธรรมประจำวันเสาร์ ภาคมาฆบูชา

ชุด ธรรมะเล่มน้อย

ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลาราม ไชยา

๕ มีนาคม ๒๕๒๖

ศรีทธาบรรณาการ

ของ

คณะศิษย์ของครูผู้ชราส่งผ่านสวนอุสมมุลินี

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒,๘๐๐ เล่ม

ธันวาคม ๒๕๒๖

จัดชีวิตอย่างไร

ชีวิตเหมือน แหน่น้อยน้อย ล่องลอยอยู่
โดยมิรู้ว่าจะไป ทางทิศไหน
หมุนไป ตามเหตุ ตามปัจจัย
โดยที่ไม่ รู้จัก จิตดวงเดียว

รักษาจิต ไม่ได้ ดังใจคิด
กิเลสโถม เข้าประชิด นำหวาดเสียว
ต้องต่อสู้ พัลวัน กันเป็นเกลียว
อวิชชา อาสวะเหนียว พัวพันไป

จนกว่าจิต สะอาดสว่าง แลสงบ
ชีวิตพบ จิตเดิมแท้ อันสดใส
จิตประภัสสร ชัดยิ่ง กว่าสิงใด
ดูที่ใจ รู้ที่ใจ พันภัยเอย.

จากครูเก่า, แก่

๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๖

คำชี้แจง

การจัดพิมพ์หนังสือธรรมบรรณาการเล่มนี้ เนื่องมาจากมีบุคคลคณะหนึ่ง เป็นศิษย์เก่าของครูผู้สูงอายุท่านหนึ่ง ตั้งแต่รุ่น พ.ศ. ๒๔๗๑ ร่วมกับรุ่นหลังๆ ต่อมา ได้ชวนกันมาเยี่ยมเยียนครูเก่าแก่ของเขา พร้อมทวงหาเรื่องอุปโภคบริโภคและปัจจัย มาบริจาคบูชาคุณของครูเสมอเนื่องๆ ตลอดมา นับตั้งแต่ครูของเขาได้มาพำนักอยู่ ณ สวนอุศุมมุนิธิ จนกระทั่งปัจจุบัน

ครูผู้ชรา วาลึกถึงการกระทำอันดีงามของศิษย์เก่าเหล่านั้นที่ได้สำแดงกตัญญูกตเวที จึงใคร่จะใช้ทรัพย์บริจาคของเขาให้เกิดประโยชน์ในทางสร้างหนังสือเผยแผ่ธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา จึงได้รวมปัจจัยเป็นมูลค่า ๑๒,๕๐๐.๐๐ บาท มอบให้เหรียญกสวนอุศุมมุนิธิ ช่วยดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือชุดลอยปทุม ของท่านอาจารย์แห่งสวนโมกขพลาราม โดยเลือกเอาธรรมบรรยายประจำวันเสาร์ ภาคมาฆบูชา ชุด *ธรรมะเล่มน้อย* ครั้งที่ ๕

บรรยายเมื่อวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ “เรื่องอะไรๆ
ในชีวิต สักแต่ว่า เป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว”

หนังสือชิ้นส่วนหนึ่งให้สวนอุศุมมูลนิธิ แจกเป็น
ธรรมทานแก่ญาติมิตรผู้สนใจ อีกส่วนหนึ่งให้ถวายแด่ท่าน
อาจารย์ แห่งสวนโมกขพลาราม เป็นการบูชาพระคุณ
และเพื่อท่านได้แจกเป็นธรรมทานตามประสงค์ของท่านต่อ
ไป

สวนอุศุมมูลนิธิ รับผิดชอบการตามประสงค์ของ
ท่านผู้บริจาคแล้ว และขออนุโมทนาส่วนกุศลทั้งที่ท่าน
ครูผู้ชราและทงคณะศิษย์ที่ได้บำเพ็ญบุญกุศล บูชาพระคุณ
ของครู ขอให้ทุกท่านพึงประสบสันติสุข สันติภาวะ ที่
และเดี๋ยวนี้เถิด และหากท่านผู้ใดได้ศึกษาธรรมบรรยาย
เรื่องนี้แล้ว ขอให้ท่านเกิดธรรมจักขุ, เกิดวิชชา, เข้าใจ
ชีวิตนี้, เข้าสู่หนทางอันสะอาด สว่าง, สงบ จบสิ้นเทอญ.

อุปัชฌาย์ สุวรรณนที

(นางสาวอรุณวดี สุวรรณนที)

ในนาม สวนอุศุมมูลนิธิ

พฤศจิกายน ๒๕๒๖



อนิเมทา

การพิมพ์หนังสือธรรมะ อันเป็นธรรมทาน ในสมัย
ที่โลกกำลังขาดแคลนธรรมะอย่างยิ่ง เช่นนี้ เวียนสัทธิ มี
เหตุผล และการแก้การอนิเมทา, สิ่งของอนิเมทา.

คำว่า "ธรรม" เมื่อแปลคำเดียว มีความหมาย มาก
มาย นานาประการ, แต่ประการที่สำคัญที่สุดนั้น ธรรมะ
คือ หน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติ ในทุกโอกาสของ
ของธรรมชาติ ทุกชั้นทุกตอน แห่งวิถีชีวิตของ เขา,
เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่าง ดี ทั้ง โดยส่วนตัว และ
ส่วนรวม, หรือทั้งโลก.

โลกขาดแคลนธรรมะ เพราะ ไม่รู้ถึงสิ่งที่เรียกว่า
ธรรมะอย่างถูกต้อง ดังที่กล่าวแล้ว เพราะคือ ย
ผิดหรือไม่อยู่ในหลัก ในระบอบอันเกิดจากพระประพจน์
ผิดธรรมะ นั้นเอง. สันดานที่กลืนกินใจคน ช่อมช่อม
ใจในระบอบชมนิดนั้น และเจริญเติบโตในใจนี้คนกระ-
หวั่น มีสติปัญญาเป็นปกติไม่ได้ ทั้งเพื่อทั้งตัว. มชาก็เลวเลว
ชั่วร้ายจิตใจ คนเห็นผิดว่า เมื่อต้องมีธรรมะ อะไร ก็ให้
เสียแล้ว; หรือ แต่ให้ มี เหนือ สม ของ ก เลส ให้ เต็ม ที่ อยู่
ตลอด เวลา เป็น พ แล้ว. เขา เห็น ว่า หน้าที่ ของ เขา มี อยู่
เพียง แต่ เขา เหนือ สม ของ ความ ต้อง การ ของ ก เลส เท่านั้น.

โลกส่วนใหญ่นี้ กำลังตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ สิ่ง

การรู้จักธรรม คือการรู้ตัวละทิ้งใจอันระงับอย่างถูกต้อง คน
 มีผลอยู่ในใจใน สัตว์ใด แม้ไม่มีความละเอียดรอบคอบ ก็รู้ตัวรู้ใจอยู่
 กับสัตว์ใด อย่าง ยี่สิบ ๓๑. มิฉะนั้นจะมี ความสงสัยในใจใหม่ ย่อม
 มีไม่มั่นคง แน่น ความไม่ละเอียด ละการมีผู้ที่รู้ธรรมอย่างแท้-
 ละเอียด. ความเห็นแก่ตัว ย่อมเกิดไม่เกิด เพราะเหตุนี้. ความรัก
 เมื่อหมั่นหมั่นด้วยดี ย่อม มีได้ โดยง่าย แม้ว่าจะมีความละเอียด
 ละเอียด รู้ว่า ก็น่าพอใจสักเพียงไร. ผู้ประพฤตธรรม ย่อม
 รู้จักเห็นสุข เมื่อรู้ตัวว่า ตนได้ประพฤตธรรม หรือเมื่อได้ทำ
 หน้าที่ของตนอย่างถูกต้อง. ความโกรธแค้นใจใน
 ใจนี้ ทำให้รู้ตัวเป็นสุข. มิหนำซ้ำความสงบอันเป็นสมาธิ
 คือ สุขใจมาก มากยิ่งนัก คือ สุข สุขมาก ถึงกับ กาย และ
 ใจที่ตนเป็นสุขอย่างใด ๆ ก็หาไม่เลย.

ธรรม: ข้อนี้ในเรารู้จักมีสติอย่างถูกต้อง รู้จักมีสติ
 แปรละเป็นสติ และสติมั่นอย่างถูกต้อง, มีหน้าที่ที่ทราบ
 หน้าที่ของตนได้ ได้เป็นอย่างดีแล้ว มีฐานะดี ฯลฯ อย่าง
 ถูกต้อง คือเป็นมีเพื่อ สันติสุขสันต์บุคคล และ สันต์วิภว
หรือสันนภม โดยสันนได้ชื่อ, มีสัจจวิญญูญาณอันเป็น
 ใจนี้ แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน และมนุษย์ชาติทั้งปวง, มีมี
 ความดีความงาม หรือเห็นแก่คนอื่น แม้แต่คนน้อยได้ชื่อ. คือ
 มีไว้ก่อน ขาด, ใจที่แท้, หรือ ขอบเขตตลอดชาติ ย่อมมีมี
 แก่ผู้ประพฤตธรรม. ข้อนี้ หมายถึง ความว่า หน้าที่ มีสติ
 หน้าที่ของตนอย่างดี, มีแต่ สัจจวิญญู หมายความว่า
 ใจที่ประพฤตธรรม มีเห็นดีมี ใจที่แท้.

อะไรๆในชีวิต
สักแต่ว่าเป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว.

ท่านสาธุชน ผู้มีความสนใจในธรรมทั้งหลาย,

การบรรยายประจำวันเสาร์ แห่งภาคมาฆบูชา
เป็นครั้งที่ ๙ ในวันนี้ อาตมาก็ยังคงกล่าวในชุดที่เรียกว่า
ธรรมะเล่มน้อยเล่มเดียวจบ ต่อไปตามเดิม. แต่ขอให้ท่าน
สังเกตสักหน่อยว่า เล่มเดียวจบนั้น คือมันจบในการบรรยาย
ครั้งหนึ่งๆ ตั้งแต่ต้นจนปลาย, จบเรื่องโดยสรุปทั้งหมด
ของสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะ.

บรรยายธรรมประจำวันเสาร์ ภาคมาฆบูชา ชุด ธรรมะเล่มน้อย
ครั้งที่ ๙, ๕ มีนาคม ๒๕๒๖ ณ ลานหินโค้ง โมกขพลาราม ไซยา

ในวันนี้จะกล่าวโดยห้วนๆย่อย่อว่า อะไรๆ ในชีวิต
 สักแต่ว่าเป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว. นี่ขอให้จับใจความ
 ให้ได้ ว่าทุกอย่างทุกสิ่ง ทั้งหมดของเรื่องชีวิต หรือเกี่ยว
 กับชีวิตทั้งหมดทั้งสิ้น เป็นเรื่องของสิ่งที่เรียกว่า จิต เพียง
 สิ่งเดียว. ฟังแล้วมันก็ไม่น่าเชื่อ; แต่ขอให้ฟังให้ตั้งใจ
 เข้าใจ และเห็นด้วย; แต่ยากที่จะมองเห็น คือมันยาก
 ที่ท่านผู้ฟังจะสรุปได้เองว่า ทุกเรื่องตั้งแต่ต้นจนปลาย,
 ตั้งแต่ต้นจนนิพพานนั้น เป็นเรื่องของสิ่งที่เรียกว่าจิต
 เพียงเรื่องเดียวสิ่งเดียว, ไม่ต้องมีคำว่า ตัวตน อะไรที่ไหน.

เป็นห่วงอยู่ว่า มันจะเกิดอาการที่เรียกว่า เป้าปี
 ให้เต่าฟังขึ้นมา คือถ้าฟังไม่ถูกในการบรรยายเรื่องนี้;
 อวดมากก็กลายเป็นคนเป้าปีให้เต่าฟัง, แล้วผู้ฟังทั้งหลายก็
 กลายเป็นเต่าไปทั้งหมด, แล้วมันจะเสียหายสักเท่าไร ขอ
 ให้คิดว่ามันจะเสียหายสักเท่าไร. ในการจัดการทำ จะ
 ต้องร่วมมือกันให้ดี คือท่านทั้งหลายฟังถูก รู้เรื่อง
 แล้วมันก็พ้นจากอาการที่เรียกว่า เป้าปีให้เต่าฟังหรือให้
 แรดฟัง, แล้วแต่จะใช้ คำไหนมันก็เหมือนกัน.

จิตเดิมเป็นสักว่าธาตุมี ๓ บนครอน.

[จิตล้วน, มีกิเลสมีอวิชา, หมตกิเลส]

คือเราจะพูดกันตั้งแต่จิตแรกเริ่มเดิมที เป็นสักแต่ว่าธาตุตามธรรมชาติชนิดหนึ่งเท่านั้น, แล้วจิตนั้นได้รับการแวดล้อมปรุงแต่งเรื่อยมา ตลอดเวลาอันยืดยาวนาน เป็นไปในความโง่ ความหลง จนกระทั่งมันค่อยเปลี่ยน ลืมหลืมตาแล้วมัน เปลี่ยนเป็นจิตที่ไม่โง่ไม่หลง เป็นจิตที่ ถึงที่สุด ของสิ่งที่จิตจะบรรลุถึงได้ จบกัน คือ เรียกว่านิพพาน.

นี่ช่วยฟังให้ดีว่า ตั้งแต่มันเป็นจิตล้วน ๆ; ต้องฟังให้ดี ตั้งแต่มันเป็นจิตล้วน ๆ ไม่มีอะไรในจิตนั้น, แล้วก็ เป็นจิตที่เต็มไปด้วยกิเลส มีอวิชา เป็นต้น จนกระทั่งเป็นจิตที่หมดอวิชา ไม่เป็นที่เกิดแห่งอวิชาอีกต่อไป เรื่องมันมีเท่านั้น.

นี่ทำความเข้าใจในขั้นต้นกันเสียก่อนว่า ตอนแรกมีแต่จิตล้วน ๆ เป็นธาตุตามธรรมชาติชนิดหนึ่งเท่านั้น; ไม่มีความผิดความถูก, ไม่มีความดีความชั่ว, ไม่มีกิเลสอะไรอยู่ในจิตนั้น, เป็นจิตล้วน ๆ เรียกว่า จิตล้วน ๆ คือจิต

ประภัสสรตามธรรมชาติล้วน ๆ. ตอนที่ ๒ ต่อมาจิต
นั้นกลายเป็นจิตโง่เขลา เต็มไปด้วยกิเลสและอวิชชา
เวียนว่ายไปในวัฏฏสงสารอันยาวนานแสนนาน ด้วยความ
เจ็บปวดอย่างยิ่ง นี่ตอนหนึ่ง. ตอนที่ ๓ จิตนี้กลับตัว
ล้มหลุมตาขึ้นมา รู้จักทุกข์รู้จักโทษ ในการเวียนว่ายใน
วัฏฏะ, มันก็อบรมตัว เจริญธรรมะให้มีขึ้นในจิต จน จิต
นั้นหลุดออกไปจากกิเลส, หลุดไปจากวัฏฏสงสาร ถึง
สภาพที่เป็นนิพพาน ไม่มีอะไรปรุงแต่งได้อีกต่อไป, มีสาม
ชั้นตอน.

สรุปอีกทีหนึ่งว่า เรื่องของคนเราทั้งหมดที่เรียกว่า
ชีวิตนี้ มันตั้งต้นด้วยจิตล้วน ๆ ไม่มีอะไร. ในขั้นที่ ๒
มันกลายเป็นจิตที่มีกิเลส มีอวิชชา. ในขั้นที่ ๓ กลายเป็น
จิตที่หมดจากกิเลส หมดจากอวิชชา, จบ เรื่องจบ.

มันจะพูดได้อย่างน่าหวั่นว่า หนังสือนี้ไม่มีอะไร
มาก คือจิตล้วน ๆ, แล้วจิตมีกิเลส, แล้วจิตหมดกิเลส จบ.
นี่ธรรมะอันยอดเยี่ยม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มันเหลืออยู่
เพียง ๓ คำว่า มันตั้งต้นด้วยจิตล้วน ๆ แล้วจิตมีกิเลส
แล้ว จิตหมดกิเลส, เรื่องมันจบ.

เดี๋ยวนี้ก็มีแต่รายละเอียด ที่จะแสดงให้เห็นว่า จิตล้วน ๆ นั้นคืออย่างไร ตอนไหน, แล้วจิตเกิดกิเลสคือ อย่างไร ตอนไหน, แล้วจิตถึงความหมดกิเลส และกิเลสไม่ อาจะเกิดแกจิตได้อีกต่อไป มันตอนไหน, มันมี ๓ ตอน.

ที่ว่า อะไร ๆ สักว่าเป็นเรื่องของจิต, หรือสักว่า เป็นเรื่องจิตเรื่องเดียวเท่านั้นแหละ. ทุกเรื่องในธรรมะ ทั้งหมด เป็นเรื่องของจิตเรื่องเดียวเท่านั้นแหละ : คือ จิตล้วน ๆ, จิตเกิดกิเลส, แล้วจิตหมดกิเลส, สามคำพูด หมด จบเรื่อง.

ทีนี้ถ้าจะพูดอีกแบบหนึ่งก็พูดว่า ชั้นที่ ๑ ตั้งต้น จากจิตไม่มีตัวตน จิตล้วน ๆ ไม่มีความคิดนึกว่าตัวตน. ชั้นที่ ๒ จิตมันโง่ มีความรู้สึกว่ามีตัวตน มีตัวกู—ของกู. แล้วพอมานะ ชั้นที่ ๓ จิตหมดความรู้สึกว่ามีตัวตน ไม่มี ตัวตนในความรู้สึกของจิตก็สามตอน นี้จบ.

ขอให้กำหนดหลักเกณฑ์ ๓ ชั้นตอนนั้นไว้ให้ดี ๆ แล้วก็ ฟังเรื่องที่จะพูดไปโดยรายละเอียดนั้นได้ง่าย และ เข้าใจได้ ไม่เกิดอาการที่เรียกว่า เป่าปี่ให้เต่าฟัง; แล้วคำบรรยายนั้นก็เป็นคำบรรยายที่เรียกว่า ธรรมะเล่ม น้อยเล่มเดียวจบ ได้จริง ๆ.

จิตตั้งต้นจากความไม่มีตัวตน, เป็นจิตล้วน ๆ
 อยู่ตามธรรมชาติ^๕ของคนหนึ่ง. แล้วจิตมาสู่ความมี
 ตัวตน^๕ ที่เกิดขึ้นเพราะอวิชชา^๕ ที่จิตได้มาสร้าง^๕ขึ้นเอง ใน
 การที่หมุนมาในโลกนี้. แล้วจิตก็กลับไปสู่ความไม่มี
 ตัวตนอีกครั้งหนึ่ง คือมีวิชาเกิดขึ้น, จิตหมดความรู้สึก
 ว่าตัวตนอีกครั้งหนึ่ง. ฟังดูแล้วเรื่องมันนิดเดียว : จิตไม่
 เคยมีตัวตน แล้วจิตมาไ้มีตัวตน แล้วก็จิตกลับ หมด
 ความมีตัวตน, ความรู้สึกไม่มีตัวตนอีกครั้งหนึ่ง. สาม
 คำสั้น ๆ. นีคือเรื่องทั้งหมดของธรรมะ ที่เราฟังและศึกษ
 กันเป็นประจำ ก็ปี ๆ มาแล้ว แล้วมันจะนำหัวที่ว่ามันมีอยู่
 เพียงสามคำเท่านั้น : จิตล้วน ๆ, จิตมีตัวตน, แล้ว
 จิตหมดตัวตน. สามคำเท่านั้นจบ เรื่องจบ.

ขอร้องให้ช่วยจำสามคำนี้ เอาไปพูดจากเตียง
 ซักใช้ไล่เลียงปรึกษาหารือกันอยู่แต่เพียงสามคำ : จะว่า
 จิตล้วน ๆ ไม่มีกิเลสก็ได้, แล้วมัน มีกิเลส, แล้วมัน หมด
 กิเลส เป็นนิพพานก็ได้. หรือว่า จิตไม่มีตัวตน มาก่อน,
 แล้วมา มีตัวตน แล้ว หมดตัวตน, เหมือนกัน โดยใจ
 ความแล้วเหมือนกัน. แต่มันสำคัญอยู่หน่อยที่ว่า "ตัวตน"

ตัวตนนั้นมีความหมายมากที่เป็นทุกข์กันเพราะมีตัวตน.
 ตัวตนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แล้วก็เหนียว
 แน่น แล้วก็ ละเอียด ละไม่ได้ ตลอดเวลาที่ยังไม่บรรลुพระ
 อรหัตต์, แล้วมันยังมีความยุ่งยากลำบาก. ที่สอนไว้ทั้ง
 อย่างมีตัวตน และอย่างไม่มีตัวตน แต่ว่าไม่มีตัวตนนี้
 เป็นหลักใหญ่ เป็นหลักที่ถูกต้อง.

แต่ที่มีคำที่ทำให้งงงวยเลย คือมีคำตรัสคำสอน
 ที่ว่า *ตนเป็นที่พึ่งแก่ตน, ตนเป็นที่พึ่งแก่ตน, ให้ฝึกตน
 ให้จัดการกับตน;* นั่นมันเกิดขัดกันอยู่ว่า เดียวว่าไม่มีตัว
 ตนเดียวว่ามีตัวตน. แต่ถ้าท่านเข้าใจเรื่องนั้นแล้ว จะเข้าใจ
 ได้ว่า มันไม่ขัดกันดอก เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่า ตัวตน นั้น
 จิตมันคิดเอาเอง. จิตนั้นแหละเมื่อมันโง่ มันก็คิดว่าเป็น
 ตัวตน : “ฉันเป็นตัวตน มีตัวตนของฉัน” จิตมันโง่.
 ตัวตนนั่นก็คือจิตโง่, มันโง่แล้วใครจะมาช่วยให้หายโง่;
 มันเองอีกนั่นแหละ ที่มันเวียนว้ายไปในกองทุกข์, ในกอง
 ทุกข์, ในกองทุกข์มากขึ้น มันก็ค่อยลึมหูลึมตาจนลาดขึ้นมา
 จนละเอียดซึ่งตัวตน เรื่องมันจบ.

แล้วทีนี้กลองฟังให้ดีๆว่า จะว่าไปตามลำดับ แต่ทีละขั้นตอน อย่าลืมน่าสามขั้นตอนเท่านั้นแหละ : จิตล้วนๆ ไม่มีกิเลส อะไร, แล้วจิตเริ่มมีกิเลส มีตัวตน, และอันสุดท้าย จิตหมดกิเลส หมดตัวตน, สามขั้นตอน.

จิตล้วนๆ เป็นวิญญาณธาตุ.

ขั้นตอนที่ ๑ ก็คือ จิตล้วนๆ ไม่มีอะไร, มีแต่จิตล้วนๆ ที่ยังไม่มีความหมายแห่งตัวตน หรือไม่มีกิเลส นี้ ก็จะเริ่มมาตั้งแต่ว่า มีธาตุ ๖ ธาตุ อยู่ตามธรรมชาติ ดังพระบาลีที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า : บุรุษนี้ประกอบอยู่ด้วยธาตุ ๖ อย่าง, ๖ อย่างนั้นคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, นี้ ๔ ธาตุ เป็นฝ่ายร่างกาย ฝ่ายวัตถุ; แล้วก็มี วิญญาณธาตุนี้ คือธาตุที่จะเป็นจิต, แล้วอันสุดท้าย อากาศธาตุที่ว่าง, ที่ว่างซึ่งเป็นที่ตั้งของสิ่งทั้งปวง.

อันนี้แยกกายมาก ท่านกล่าวว่า ที่ว่างหรืออากาศธาตุ เป็นที่ตั้งของสิ่งทั้งปวง. ในทางวัตถุ มันก็เป็นที่ตั้งของโลก ของสากลจักรวาล, โลกทั้งหมด สากลจักรวาล ทั้งหมดนี้ ตั้งอยู่บนอะไรเล่า? มันตั้งอยู่บนความว่าง

ถ้าไม่มีความว่าง คือไม่มีที่ว่างให้ มันก็ตั้งขึ้นไม่ได้, แล้วมันมีที่ว่างให้; ฉะนั้น ทุกสิ่งมันจึงตั้งอยู่บนความว่าง, โดยส่วนใหญ่ โดยส่วนรวม ทั้งโลกก็ตั้งอยู่บนที่ว่าง หรือ อากาศธาตุ. แม้ส่วนย่อย ๆ หนึ่ง มาเป็น ปริมาณหนึ่ง ๆ ในร่างกายคน ร่างกายอะไรก็ตาม, ปริมาณหนึ่ง ๆ มันก็ต้องตั้งอยู่บนที่ว่าง; ที่ว่างเท่าที่มันจะตั้ง คือมันต้องการจะตั้งอยู่ มันก็ตั้งอยู่บนที่ว่าง.

ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อากาศธาตุ หรือที่ว่าง เป็นฐานที่รองรับธาตุอื่น : ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มันก็ตั้งอยู่บนที่ว่าง. อากาศธาตุมันก็ต้องตั้งอยู่บนที่ว่าง เพราะมันอาศัยร่างกาย อาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้นแหละ; แม้จะเอากันแต่เพียง วิญญาณธาตุ มันก็ตั้งอยู่ในที่ที่ว่าง, ที่ยังว่างอยู่จากวิญญาณธาตุ ที่ยังไม่มีวิญญาณธาตุ มันยังเป็นที่ว่างอยู่. คำว่า ความว่าง นั้นมันเป็นที่ตั้ง ที่ให้อยู่ให้อาศัย ให้เกิดขึ้น ของทุกสิ่ง, ของธรรมทั้งปวงที่มีการเกิดขึ้น.

เรื่องนี้ มีคำพูดอุปมาอันหนึ่งซึ่งดีมาก ซึ่งควรจะจำไว้ ว่า ถ้ายามรามไหภาชนะใด ๆ ก็ตาม มันมีค่าอยู่ตรง

ที่มันว่าง กลวง. คิดดูสิ, ถ้วยชาม แก้วน้ำ อะไรก็ตาม
มีค่าขึ้นมาได้ก็เพราะว่ามันมีว่างและกลวง. ถ้าในถ้วย
ในชามในแก้วนั้นมันเต็มอยู่ด้วยอะไรหมดแล้ว มันจะใช้
อะไรได้, มันจะใช้อะไรได้เลย! หม้อก็เหมือนกัน ถ้ามีอะไร
เต็มอยู่ในหม้อแล้ว หม้อนั้นก็ใช้อะไรไม่ได้. ฉะนั้น
หม้อมันว่าง มันกลวง, โองใหม่มันว่างมันกลวง, ถ้วยชาม
มันว่าง มันกลวง, แก้วน้ำขวดน้ำ มันว่างมันกลวง, มันจึง
ใช้ประโยชน์ได้. ดุประโยชน์ของความว่าง ที่มันมีอยู่
สำหรับให้สิ่งอื่นเข้ามาตั้งอาศัยอยู่ได้. ภาวะที่ว่าง อย่างนี้
ก็มีอยู่จริงเหมือนกัน แล้วท่านก็จัดเป็นธาตุธาตุหนึ่งด้วย.

ข้อนี้อ่าลึ้มว่า พระบาลินั้นมันแปลกที่ว่า ไม่มี
อะไรที่ไม่ใช่ธาตุ, ทุกอย่างเป็นธาตุ เรียกว่า ธาตุ ได้
ทั้งนั้นแหละ. ทุกอย่างเรียกว่าธาตุใดธาตุหนึ่ง; แม้แต่
พระนิพพานก็เป็นนิพพานธาตุ; มิได้มีอะไรที่ไม่ใช่
ธาตุ. โดยแท้จริงตามธรรมชาติแล้วมันเป็นธาตุทั้งนั้น.
ฉะนั้นความว่าง, ความว่างนี้ก็^๕เป็นธาตุ.

เรื่องธาตุนั้น ถ้าจะพูดกันให้หมดมันก็ยาวมาก,
และได้เคยพูดมาครั้งหนึ่งแล้ว เดียวนี้จะพูดกันแต่เพียง ๖
ธาตุ ที่จะประกอบกันขึ้นเป็นสังขมัตถ์ที่เรียกว่าคนคนหนึ่ง.

คน ๆ หนึ่งประกอบด้วยธาตุ ๖.

คนคนหนึ่งประกอบด้วยธาตุ ๖ ธาตุ : ดิน น้ำ ไฟ ลม, นี้ ๔ ธาตุฝ่ายวัตถุฝ่ายกาย, แล้วก็วิญญาณธาตุนี้ฝ่ายจิต, แล้วอากาศธาตุนี้ฝ่ายว่าง ไม่จัดเป็นรูปไม่จัดเป็นนาม มันเป็นธาตุของมัน. แล้วบางทีจะมีความหมายไกลไปถึงเป็นที่ดับแห่งรูปและนามด้วย ฉะนั้นอย่าเพ้ออธิบายเลย มันยังไกลนัก.

ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบกันขึ้นได้เป็นร่างกาย นี้อธิบายละเอียดในการบรรยายหลายครั้งแล้ว; แต่ต้องเอามาพูดเป็นการเตือนอีกครั้งหนึ่งว่า :-

ธาตุดิน นั้นคือเป็นส่วนที่กินเนื้อที่ มันจะเล็กใหญ่อะไรก็ตาม มันจะเป็นหนึ่งปริมาณอะไรก็ตาม เขาหมายถึงสิ่งที่มันกินเนื้อที่ มันแข็งและกินเนื้อที่ ต้องการเนื้อที่ นี้เรียกว่าธาตุดิน คือส่วนประกอบหน่วยหนึ่ง ๆ.

ธาตุน้ำ คือคุณสมบัติที่ทำให้ธาตุดินเกาะกุมกันได้; ถ้าไม่มีธาตุน้ำธาตุดินมันเกาะกุมกันไม่ได้ มันก็ไม่เป็นรูปร่างอะไร.

นี่คือธาตุดิน, ตั้งแต่ส่วนใหญ่ที่สุด จนถึงส่วนเล็กที่สุด ๑ ปริมาณก็เรียกว่ามันเป็นธาตุดิน.

เราจะเห็นได้ว่า ในแต่ละอย่างๆ ที่เราไปแยก มันนั้น ไม่ถูกต้อง. ที่จริงมันก็ประกอบอยู่ด้วยธาตุทั้ง ๔ เสมอแหละ; เช่นว่า ในเนื้อคน เนื้อหนัง เอ็น กระดูก เนื้อคนนั้น ส่วนที่เป็น ธาตุดิน ก็คือส่วนที่แข็ง, ส่วนที่เป็นธาตุน้ำ ก็คือสิ่งที่มันทำให้ยึดติดกันได้ ตามคุณสมบัติของน้ำ, ที่เป็น ธาตุไฟ มันมีอุณหภูมิ. ในเนื้อหนังของคนเรามีอุณหภูมิ คือความร้อนจำกัดอยู่, แล้วในเนื้อหนังของคนเราก็มียุธาลม คือสิ่งที่มันเคลื่อนไหวไปมา คือแก๊สต่างๆ. ที่เราเรียกว่า แก๊ส ต่างๆที่มีอยู่ทั่วไปในเนื้อหนัง ในระหว่างเซลล์อะไรก็ตาม นั้นเราแยกไม่ได้, หรือจะ เอาโลหิตมาดู เอาโลหิตมาดู แยกดูเอา, ในโลหิตก็มีธาตุดิน หรือมีส่วนที่เป็นเซลล์เป็นของแข็ง ละเอียด เห็นไม่ได้, แล้วในโลหิตนั้นก็มีน้ำมีธาตุน้ำ, แล้วในโลหิตนั้นก็มีอุณหภูมิ คือความร้อน, แล้วในโลหิตนั้นก็มีแก๊ส ซึ่งระเหยอยู่เรื่อย; แม้ในโลหิตที่เรียกกันว่า ธาตุน้ำ มันก็มีทั้ง ๔ ธาตุ.

เป็นอันว่า ธาตุ นี้เสด็จถึงคุณสมบัติ ประเภท
 หนึ่ง ๆ : ธาตุดิน คุณสมบัติแข็งกินเนื้อที่, ธาตุน้ำ คือ
 คุณสมบัติยุดหน่วง ยุคโยง ให้มันเกาะกัน ให้มันติดกัน,
 ธาตุไฟก็ทำให้ร้อน ให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เช่นให้อาหาร
 เปลี่ยนแปลง เป็นการย่อยอาหาร, ธาตุลม ก็คือให้มัน
 เคลื่อนไหวได้ ถ้ามันไม่เคลื่อนไหว มันก็ไม่เจริญอะไรได้,
 นี้เรียกว่าธาตุ ๔.

ที่นี้ วิญญาณธาตุ ธาตุจิต ธาตุใจ นี้ ย่ออธิบาย
 ดีกว่า; รู้แต่ว่ามันเป็นธาตุชนิดหนึ่งตามธรรมชาติ คุณ
 สมบัติของมันก็คือ รู้สึกได้, เป็นธาตุที่รู้สึกได้ คือคิดนึกได้.
 ถ้ามีอุปกรณ์ สำหรับที่จะรู้สึกคิดนึก มันก็รู้สึกคิดนึกได้;
 อุปกรณ์ก็คือร่างกาย นั้นเอง.

ร่างกาย ประกอบด้วยธาตุ ๔ เป็นเนื้อหนังร่าง-
 กาย แล้วยังเป็นส่วนสำคัญ คือระบบประสาทส่วนที่
 ประกอบกัน เป็นระบบประสาธน์ ก็เป็นส่วนร่างกาย.
 แต่แล้วมันเป็นที่ตั้งอาศัยของธาตุวิญญาณ ธาตุจิต; มัน
 ได้อาศัยระบบนี้ทำหน้าที่ได้, มันเลยแยกกันไม่ได้. ถ้า
 มันแยกกัน จิตก็ทำอะไรไม่ได้ มันไม่มีที่จะทำงาน. ร่าง

กาย ล้วน ๆ ก็เหมือนกัน ถ้ามันไม่มีธาตุวิญญาน ไม่มีธาตุจิต มันก็ไม่มีค่าอะไร ไม่มีความหมายอะไร ทำอะไรไม่ได้; ฉะนั้นจึงต้องไปด้วยกัน, ธาตุฝ่ายกาย กับ ธาตุฝ่ายจิตนี้ แยกกันไม่ได้ ถ้าแยกกันก็เท่ากับไม่มี.

ส่วนอีกธาตุหนึ่ง คือ อากาศธาตุ—ธาตุว่างนั้น มันเป็นเครื่องรองรับทั้ง ๒ ธาตุนี้ไว้, ทั้ง ๒ ธาตุนี้มันตั้งอยู่บนความว่าง อย่างที่พูดมาแล้ว. ฉะนั้น จึงต้องตั้งต้นด้วยธาตุทั้ง ๒ ว่าบุรุษนี้ ที่สมมติกันว่าเป็น คนคนหนึ่ง นี้ ประกอบอยู่ด้วยธาตุ ๒ อย่างนี้. นี้คือจุดตั้งต้นของเรื่อง.

ธาตุ ๖ มีคุณสมบัติตามธรรมชาติ.

ธาตุ ๖ นี้มีอยู่ตามธรรมชาติ ตามหลักของพุทธศาสนา ไม่ต้องมีพระเจ้า, ไม่ต้องมีอะไรสร้างมา, มันมีอยู่ตามธรรมชาติ, กฎของธรรมชาตินั้นแหละสร้างมันมาแล้วมันก็ทำหน้าที่ของแต่ละธาตุ. ธาตุทำหน้าที่ของแต่ละธาตุ โดยอำนาจของกฎธรรมชาติ โดยกฎของธรรมชาติ. ธาตุทั้ง ๖ มันก็มีคุณสมบัติประจำตัว ของมัน, แล้วมันก็

ทำหน้าที่ของมันได้, แล้วมันก็มีเหตุบังจยให้ได้ทำหน้าที่;
ธาตุ ๖ จึงเกิด, จึงได้ทำหน้าที่ของมัน คือทำให้เกิดร่างกาย
คนขึ้นมา; และให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า จิตใจ อยู่ในร่างกาย
ขึ้นมา แล้วก็ตั้งอยู่บนความว่าง ซึ่งเรามองไม่เห็นตัว;
เพราะว่าเราจะไปเห็นแต่สิ่งที่มันตั้งอยู่เท่านั้น, เราไม่มอง
เห็นสิ่งที่รองรับสิ่งนั้นอยู่.

เช่น ก้อนหิน เดียวนี้มันตั้งอยู่บนความว่าง; ถ้า
ไม่มีที่ว่างมันก็ตั้งอยู่ไม่ได้ แล้วเราก็มีที่วางให้ก้อนหินมา
ตั้งอยู่. แต่เรามองที่ไรเราเห็นก้อนหินทุกที่ เราไม่เห็น
ความว่าง สำหรับทุกปริมาณของก้อนหิน ที่มันจะตั้งอยู่
ได้ มันตั้งอยู่บนความว่าง.

นี่เรียกว่า ธาตุทั้ง ๖ มันประกอบกันตามธรรม-
ชาติอย่างนั้นแล้ว มันก็เกิดสิ่งที่เรียกว่า คนคนหนึ่งโดย
สมมติ แยกได้เป็นส่วนกาย และส่วนจิต และส่วนความ
ว่าง. ส่วนกาย คือร่างกาย ส่วนจิต คือจิต และตั้งอยู่บน
ความว่าง ความว่างนี้ไม่ต้องนับก็ได้ เพราะว่ามันไม่มีบท
บาทอะไร ที่มันจะมีบทบาททำให้เกิดปัญหายุ่งยาก ก็คือ
ส่วนที่เป็น กายกับจิต.

เราได้มีกาย ได้มีจิต บางทีก็เรียกว่า นามรูป, นามรูป ก็คือรูปที่มีนาม นามก็คือจิต เรียกว่ากาย. กาย ก็คือส่วนที่มัน เป็นวัตถุ, จิต ก็เป็นส่วนที่ เป็นนามธรรม; บางทีเรียกเสียใหม่ว่า นามรูป, นามรูป คือรูปที่มันมีนาม หมายถึงกายที่มันมีมันเอง. แต่ละ คน ๆ นี้คือกายที่มีจิต, เรียกว่า นามรูป.

จิตเป็นส่วนสำคัญ เป็นส่วนที่ว่ามีค่า มีความหมาย, กาย นั้นก็เป็นเครื่องรองรับจิต จะเรียกว่ารับใช้จิต ก็ได้; แต่ที่แท้มันก็เป็นเพียงอุปกรณ์ให้จิตทำงานได้. ถ้าเปรียบอย่างเดียวกันนี้ก็เหมือนกับว่า ส่วนประกอบที่ทำให้เกิดไฟฟ้านั้น มันเป็นตัวเครื่องไฟฟ้า; แต่ตัวไฟฟ้านั้นเรามองไม่เห็นตัว; เช่นหม้อแบตเตอรี่มันก็เหมือนกับร่างกาย ทำให้สิ่งที่เรียกว่าไฟฟ้านั้น มันแสดงตัวออกมาได้ หรือทำหน้าที่ได้ หรือเครื่องไดนาโม เยนเนอเรเตอร์ ไฮโดรโตมโหซารนั้นก็เหมือนกันแหละ มันเป็นเพียงเหมือนกับร่างกาย ให้เป็นที่แสดงออกแห่งกำลังไฟฟ้าหรือตัวไฟฟ้าอันมหาศาล. ฉะนั้น กายมันก็มีค่าเพียงเท่านั้นแหละ, มันมีค่าเพียงว่าให้จิตที่มันทำอะไรได้.

นี้ฝ่ายที่เป็นกายมีอยู่ ๔ ธาตุ ฝ่ายที่เป็นจิตมีอยู่ ๑
 ธาตุ ฝ่ายที่รองรับทั้ง ๒ พวกนี้ไว้มีอยู่ ๑ ธาตุ คือธาตุว่าง
 ๘ ๕ ๘ ๘ ๕

จิตเศร้าหมองได้เพราะกิเลส.

เดี๋ยวนี้จิตล้วน ๆ, ยังเรียกว่า จิตล้วน ๆ ไม่มี
 กิเลส, จิตยังไม่มีกิเลส ยังไม่มีความคิดนึกรู้สึกว่าจะตัวกู
 ว่าของกู นี่คือจิตล้วน. จิตล้วน ๆ มีอยู่ตามธรรมชาติ เป็น
 ชาติที่จิตที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ซึ่งในบาลีเรียกว่า จิตนี้เป็น
 ปรภัสสร; แต่ว่าเศร้าหมองได้เพราะกิเลสที่เกิดขึ้นมา.
 ธรรมชาติจิตนั้นปรภัสสร แวววาวเหมือนกับน้ำเพชร,
 แต่มันเศร้าหมองได้เมื่อกิเลสเกิดขึ้นมา นั่นแหละจิตล้วน ๆ
 ยังไม่เกิดกิเลส, จิตล้วน ๆ ยังไม่เกิดกิเลส เรียกว่าจิต
 ปรภัสสร.

จิตปรภัสสร คิดนึกอะไรไม่ได้, จึงไม่เกิดความ
 คิดนึกว่าตัวตนอย่างไร มันจึงไม่มีความรู้สึกว่าจะตัวตนในจิต
 ชนิดนี้; ฉะนั้น ตัวตนจึงยังไม่มี เพราะจิตยังคิดไม่
 เป็น, มันเป็นจิตที่ล้วน ๆ ไม่มีกิเลส ซึ่งเป็นความคิดนึก.

ที่นี้ถือว่า มัน เป็นประภัสสรอยู่ได้ ชั่วเวลาที่
 กิเลสยังไม่ได้เกิดขึ้น. กิเลสอาจจะเกิดขึ้นเมื่อไรก็ได้;
 เดียวนี้กิเลสยังไม่ได้เกิดขึ้น แล้วมันก็เป็นประภัสสรไปกลาง
 เหนือเอง. ถ้าจะเรียกว่า บริสุทธิ์ก็ไม่ได้ เพราะว่ามัน
 พร้อมที่จะเศร้าหมอง จึงเรียกว่าประภัสสร มีความเรือง
 แสงแวววาวอยู่ น่าดูน่าชม; แต่ว่ามันจะเศร้าหมองเมื่อ
 ไรก็ได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่เรียกว่าบริสุทธิ์ดอก. ถ้าจะใช้
 คำว่า บริสุทธิ์ ต้องใช้คำว่า ยังบริสุทธิ์ชั่วคราว, บริสุทธิ์
 ชั่วคราว, ที่ยังไม่เกิดกิเลสขึ้น; เพราะว่าจิตนี้ยังเป็น
 ธรรมชาติ ยังไม่ได้รับการอบรม ยังไม่มีภาวนา คือ
 ยังไม่มีจิตตภาวนา, ยังไม่มีใครพัฒนาจิตนี้ ให้กลายเป็น
 จิตที่ดีที่สุด คือเกิดกิเลสไม่ได้. จิตนี้ยังเป็นตามธรรม-
 ชาติ คือยังเกิดกิเลสได้, แต่มันยังไม่เกิดกิเลสเรียกว่าจิต
 ล้วน ๆ นี่ตอนหนึ่งแล้วนะ.

จิตล้วน ๆ ยังไม่เกิดกิเลส ก็คือยังไม่เกิดความ
 รู้สึกว่าตัวฉัน หรือของฉัน, ในจิตนั้น ตัวตนยังไม่เกิด,
 มีจิตล้วน ๆ กิเลสยังไม่ได้เกิด. มีจิตล้วน ๆ นี่ตอนหนึ่งแล้ว
 ของสิ่งที่เรียกว่าชีวิต. ชีวิตตลอดทั้งสาย มันตั้งต้น
 ด้วยจิตล้วน ๆ.

ที่มันเกิดจิตล้วน ๆ อย่างนี้ ชี้นำในร่างกายนี้ แล้วปรุงแต่งกันต่อไป; เมื่อจิตได้อาศัยร่างกาย และได้อาศัยสิ่งต่างๆ เข้ามากระทบจิต โดยผ่านทางร่างกาย นี้จะเกิดการปรุงแต่ง เป็นจิตที่มีกิลเลส. จิตล้วน ๆ ไม่มีกิลเลส มันจะมากลายเป็นจิตที่มีกิลเลสแล้ว ระวังให้ดี.

ดูกันง่าย ๆ ก็ดูตั้งแต่เมื่อยังอยู่ในท้องแม่; เมื่ออยู่ในท้องแม่มันก็มีร่างกาย, ร่างกายของสัตว์ในครรภ์; แล้วมันก็มีจิต ตามประสาทจิตแรกมีของสัตว์ในครรภ์. สัตว์ที่นอนอยู่ในครรภ์ของแม่นั้น มันก็มีจิตที่มันจะรู้สึกอะไรได้เหมือนกัน; แม้ว่าจะคิดนึกไม่ได้ จะยินดียินร้ายไม่ได้ จะเกิดความคิดว่า ตัวกู—ของกู ไม่ได้, แต่มันก็รู้สึกได้. นี้เรียกว่า สัตว์ในครรภ์ที่ยังอยู่ในครรภ์นั้น ยังไม่มีเวหนาดังขนาดที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ. จิตยังไม่ได้รับเวหนา : สุขเวหนา ทุกขเวหนา อทุกขมสุขเวหนาที่เต็มขนาด ที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ; เราก้เรียกว่ายังไม่มีเวหนาก็ได้ เพราะว่าอายุตนะทั้ง ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของทารกในครรภ์นั้นไม่ได้ทำหน้าที่.

ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของทารกในครรภ์
 ยังไม่ได้ทำหน้าที่เต็ม ตามความหมายของตา หู จมูก ลิ้น
 กาย ใจ; แม้มันจะทำหน้าที่บ้าง เช่นว่ากายจะรู้สึกอะไร
 บ้าง มันก็ยังไม่เต็มที่ : ตาก็เห็นรูปไม่ได้ หูก็ฟังเสียงไม่
 ได้, หรือถ้าฟังเสียงอะไรได้บ้าง มันก็ไม่เต็มที่ที่จะให้เกิด
 ความรู้สึกอะไร, จมูกก็ยังไม่ได้หายใจ ก็ไม่รู้สึกลิ้น, ลิ้นก็
 ยังไม่ได้ใช้ เพราะกินอาหารที่ละลายเสร็จสำเร็จแล้วไปทาง
 สายสะดือ มันไม่ได้ใช้ลิ้น, ผิวหนังก็ปล่อยไปตามบุญตาม
 กรรมอยู่ในครรภ์นั้น ไม่ได้สำเร็จประโยชน์เหมือนผิวหนัง
 ของคนธรรมดาข้างนอกนี้.

นี้เราเรียกว่า ทารกในครรภ์นั้น ยังไม่ได้มีอายตนะ
 ทั้ง ๖ ยังไม่ได้ใช้อายตนะทั้ง ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ.
 นี้เมื่อมันอยู่ในครรภ์ มันก็ยังเป็นจิตล้วน ๆ อยู่ นั่นแหละ,
 เรียกว่าจิตล้วน ๆ. ทารกในครรภ์มีร่างกายแล้วก็ยังมีจิต
 ล้วน ๆ อยู่ ยังไม่อาจจะเกิดกิเลส, ยังไม่อาจจะเกิดความ
 ยึดถือว่าตัวตน ก็คือไม่มีตัวตน.

กิเลสปรุงจิตทางอายตนะเริ่มเมื่อทารกมีเวทนา.

ที่นี้ ครั้นมาถึงระยะที่ ทารกคลอดออกมาจาก
 ครรภ์แล้ว ก็ยังคล้าย ๆ กับอยู่ในครรภ์ ออกมาเดี๋ยวนี้ก็

คล้ายๆ กับอยู่ในครรภ์; แต่ว่ามันเปลี่ยนแปลงเรื่อย
พัฒนาเรื่อย เจริญเรื่อย จนเด็กน้อยนั้นรู้จักใช้ตา หู จมูก
ลิ้น ภายใจ ตามความหมายของอายตนะ ๖ เรียกว่าได้
อายตนะ ๖ แล้ว เวทนาก็เกิดขึ้น; เพราะการสัมผัสทาง
อายตนะ ๖ : ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้
รส ผิวกายได้รับสัมผัส จิตก็ได้รับอารมณ์, นี่มันต่างกัน
มาก.

เดี๋ยวนี้เด็กทารกน้อยๆ นั้น สมมติว่าสักเดือนหนึ่ง
จะดีกว่า จะแน่นนอนกว่า มันค่อยๆ มีความรู้สึกทาง
อายตนะ เต็มขึ้นมาๆ; ก็กินอาหารอย่างธรรมดาแล้ว,
ไม่ได้กินทางสายสะดือแล้ว มันก็รู้สึกอร่อย หรือไม่อร่อย
แหละ, ตามันเห็นอะไรได้ มันก็มีสัญญาจำหมายได้ มันก็
รู้สึกว่าสวยหรือไม่สวย, หูมันก็ทำหน้าที่ได้ ให้รู้สึกว่าเสียง
ขบกล่อมมันไพเราะหรือไม่ไพเราะ, จมูกมันก็ได้กลิ่นชนิด
ที่เรียกว่ามันถูกใจหรือไม่ถูกใจ, ผิวน้ำมันก็ได้รับการทะนุ-
ถนอมให้อบอุ่นให้มันนวล จนรู้สึกค่าของความสบายทาง
ผิวน้ำ. ที่นี้ส่วนจิตนั้น ถ้ามันคิดนึกคิดอะไรได้ มันก็
มีอารมณ์สำหรับคิดนึก สำหรับจะถูกใจ หรือสำหรับจะ
ไม่ถูกใจ เช่นเดียวกัน.

ในตอนนั้นขอให้เข้าใจว่า เด็กมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รับสัมผัสทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้ ที่มันจะอร่อย คือพอใจ หรือไม่อร่อย ไม่พอใจ นั้นมันเป็นไปตามธรรมชาติ. ตรงนี้ต้องเข้าใจกันด้วยว่า มันเป็นไปตามธรรมชาติ.

ถ้าว่าทางตาได้รับคลื่นเสียง ตามธรรมชาติ ชนิดที่พอดีสำหรับจะให้ประสาทตาสบาย ภาพนั้นก็เรียกว่าเป็นที่สบายแก่ตา หรือสวย, ถ้ามันหยาบคายกระทบกระเทือนตา มันก็ไม่สวย. ต้องมีคลื่นแสงที่มากกระทบนั้นพอดี สำหรับจะให้เกิดความรูสึกอย่างนั้น, คลื่นแสงที่ไม่ให้เกิดความรูสึกอย่างนั้น ก็ไม่เป็นที่น่าปรารถนา เกลียดและหลบไปเสีย. คลื่นแสงที่พอดีแก่ตาทำให้สบายแก่ตาก็รับเอา, แล้วก็ยินดี รูสึกยินดีทางตา, หรือยินร้ายทางตา.

ทั้ง หู เมื่อได้รับคลื่นเสียง ที่เหมาะสมตามธรรมชาติ ที่ทำให้หูรูสึกสบาย คือมีคลื่นของเสียงพอดีๆ สำหรับให้หูรูสึกสบาย; ทารกนั้นมันรูสึกสบายทางหู. ถ้าผิดจากนั้นมันก็ไม่สบายทางหู; เขาก็ค่อยๆ รูสึกความสบายทางหู, ไม่สบายทางหู คือยินดียินร้ายทางหู.

ทางจุมก นี้ก็เหมือนกัน ถ้ากลิ่นนั้นมันมีแก๊ส
 มีอณูของแก๊สที่พอดดี สำหรับที่จะทำให้ประสาทจุมกรู้สึก
 สบาย มันก็หอม, เป็นกลิ่นหอม กลิ่นที่ต้องการ. ถ้ามัน
 มีจำนวนอณูในกลิ่นนั้นมากเกินไป, ก็เป็นกลิ่นจุน เป็น
 กลิ่นเหม็น เป็นอะไรไปตามเรื่อง คือไม่สบาย. ฉะนั้น
 การที่ตาจะรู้สึกสบาย หูจะรู้สึกสบาย จมูกจะรู้สึกสบาย
 เป็นไปได้ตามธรรมชาติ ไม่ต้องมีใครมาสอน.

ผิวหนัง ก็เหมือนกันแหละ ถ้ามันมีสิ่งที่ทำให้รู้สึก
 แก่ระบบประสาททางผิวหนังพร้อมกันมาก ๆ มันก็มันนวล;
 เช่นเมื่อเปียก เมื่อน้ำ อย่างนี้มันก็รู้สึกพร้อมกันมาก ๆ
 ก็เป็นความมันนวล สบายแก่ผิวหนัง; ถ้ามันแห้ง มัน
 แข็งกระด้าง มันก็ไม่รู้สึกสบายแก่ผิวหนัง. ฉะนั้นเด็ก ๆ
 จึงได้รับความสบายแก่ผิวหนัง จนรู้สึกถูกใจ, อาบน้ำบ้าง
 ทาแป้งบ้างให้มันมันนวล; แล้วเด็กสัมผัสนี้มันนวล ก็รู้สึก
 พอใจ แล้วเมื่อมีส่วนตรงกันข้าม ก็ไม่พอใจ.

เป็นอันว่า เดียวกันของเรา รู้จักสัมผัส ทั้ง
 ในส่วนที่น่ารัก น่ายินดี และส่วนที่ไม่น่ารักไม่น่ายินดี
 มันผิดไปจากเมื่ออยู่ในท้อง. เดียวนี้มีเวทนาแล้ว : เดียว

เวทนาทางตา เดี่ยวเวทนาทางหู เดี่ยวเวทนาทางจมูก.
เดี่ยวน้เด็กก็ สามารถที่จะมีเวทนา เหมือนกับเราๆผู้ใหญ่
อย่างนั้นแล้ว.

เวทนาทำให้ยินดียินร้าย, เกิดโลภะโทสะโมหะ.

ที่นี้ พอได้เวทนานั้น ทั้งเวทนาที่ถูกต้องใจ และ
เวทนาที่ไม่ถูกต้องใจ นี้ทำให้เด็กฉลาด หรือให้เด็กโง่.
เด็ก ๆ ก็คือเราทุกคนที่เคยเห็นมาแล้ว ออกมาจากท้องแม่
แล้ว ได้รับเวทนาทางตา หู จมูก ล้น ภาย ใจ ชนิดที่สบาย
แก่ตา หู จมูก ล้น ภาย ใจ, และบางเวลาก็ไม่สบายอย่างยิ่ง
แก่ตา หู จมูก ล้น ภาย ใจ, แต่ว่าเวลาทั้งสองชนิดนั้น
ทำให้เด็กฉลาด หรือทำให้เด็กโง่.

ตรงนี้จะระลึกถึง พระพุทธภาษิตที่ว่า ทารกนั้นมัน
ไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ มาแต่ในท้อง;
มันก็โง่สิ เพราะมันไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ
มาแต่ในท้อง, มันก็มียินดียินร้ายต่อเวทนานั้น : ยินดีต่อ
เวทนาที่น่ายินดี, ยินร้ายต่อเวทนาที่น่ายินร้าย. นี่คือโง่,
นี่คือโง่, มีเวทนาโง่ เพราะไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติมาแต่ในท้อง มันก็ปล่อยไปตามธรรมชาติ, แล้วก็ยินดีที่ทำให้ยินดีพอใจ, ยินร้ายที่ทำให้ยินร้ายไม่พอใจ, แล้วจึงเกิดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภทหนึ่ง ที่ทำให้ยินดี พอใจ หลงไหล, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ, ธรรมารมณ์ อีกพวกหนึ่ง ซึ่งทำให้ยินร้าย โกรธเคือง ชัดใจ. เอาละ, ลูกทหารกัน มันสามารถที่จะยินดี พอใจ และสามารถที่จะยินร้าย โกรธเคือง ชัดใจ ขึ้นมาแล้ว.

เดี๋ยวนี้จะเห็นได้ ไม่ใช่จิตล้วน ๆ เสียแล้ว, เห็นไหมเล่า? จิตนี้ไม่ใช่จิตล้วน ๆ เสียแล้ว เป็นจิตที่ อวิชชาครอบงำเสียแล้ว, เป็นจิตที่รู้สึกยินดียินร้ายเสียแล้ว. เมื่อชอบหรือยินดี ก็เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง, เมื่อไม่ชอบหรือยินร้าย ก็เป็นกิเลสอีกชนิดหนึ่ง. นี้อมาถึงตอนที่ ๒ ไม่ใช่จิตล้วน ๆ เสียแล้ว เป็นจิตที่ยินดียินร้ายได้เสียแล้ว, แล้วก็เกิดกิเลสได้ เสียแล้ว, แล้วก็โง่ต่อสิ่งเหล่านั้น, เรียกว่าเป็นอวิชชา. เขาไม่รู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ, ว่าทั้งหมดเป็นเช่นนั้นเอง, ทั้งหมดเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, ทั้งหมดเป็นเช่นนั้นเอง ความรู้อย่างนั้น มันไม่มี. เด็กนั้นไม่มีความรู้อย่างนี้.

ที่ในพระบาลีก้าวว่า ทารกนั้นไม่มีความรู้เรื่อง
เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ; เมื่อไม่มีความรู้เรื่องนี้ มันก็
ยินดียินร้ายไปตามเรื่อง. นั้นแหละ คืออวิชชา มันก็
หลงรัก บางอย่าง ก็เกิดโลภะ หรือ ราคะ ขึ้นมา, มันก็
หลงเกลียดหลงโกรธ บางอย่าง ก็เกิดโทสะ หรือ โกรธะ ขึ้น
มา; แล้วมันไม่เข้าใจ สิ่งนั้น ๆ ได้ตามที่ เป็นจริง มันโง่
มันก็หลงไหล มันก็ขี้ใจ มันก็สงสัย นี้ก็เกิดโมหะ
ขึ้นมา. เดียวนี้ลูก ทารก ของเราสามารถที่จะ เกิดโลภะ
โทสะ โมหะ ในอันดับต้น ขึ้นมาแล้ว. นี้ จิตนี้ไม่ใช่จิต
ล้วน ๆ เสียแล้ว, จิตนี้ไม่ใช่จิตล้วน ๆ เสียแล้ว, นี้บทบาท
ที่ ๒ ฉากที่ ๒ ของจิตนี้.

เมื่อจิต-กาย ทำหน้าที่ปรุงให้เกิดขั้นที่ ๕.

ที่นี้ก็ดูให้ละเอียดในทางธรรมะ ก็คือว่า ทารกนี้
ซึ่งประกอบอยู่ด้วยธาตุ ๖ นี้. ทารกน้อย ๆ นี้ก็ประกอบ
อยู่ด้วยธาตุ ๖ แล้วเหมือนกัน; แม้ตัวเล็ก ๆ นี้ ดิน น้ำ
ไฟ ลม เป็นร่างกาย วิญญาณเป็นธาตุจิต อากาศเป็น
ที่ว่าง จิตอาศัยร่างกายทำงาน. เมื่อร่างกายทำงาน, ส่วน

ที่เป็นร่างกายทำหน้าที่ของมัน เป็นตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ; เมื่อใดมันทำหน้าที่ของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่ารูปขันธ์, เรียกส่วนนั้นว่า รูปขันธ์ ของทวารกนั้น.

ทีนี้ เมื่อได้สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับสิ่งที่อยู่ข้างนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ทัมมารมณฺ์ นั้น ก็เกิดวิญญาณ : วิญญาณขันธ์ทางตา วิญญาณขันธ์ทางหู วิญญาณขันธ์ทางจมูก วิญญาณขันธ์ทางลิ้น วิญญาณขันธ์ทางกาย วิญญาณขันธ์ทางใจ ๖ ทางนี้, เรียกว่าทวารกน้อยๆ ก็มีวิญญาณขันธ์แล้ว.

ทีนี้ เมื่อสัมผัสอย่างนั้นแล้ว ก็เกิดเวทนาขันธ์, รู้สึกในเวทนาขันธ์ว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์; เด็กๆ น้อยๆ นี้ก็มีเวทนาขันธ์แล้ว.

ทีนี้ เด็กนั้นก็รู้สึกสำคัญมันหมาย ว่าอะไรเป็นอะไร, อะไรเป็นอะไร, ที่ได้สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, อะไรเป็นอะไร, อะไรเป็นอะไร. มันสำคัญมันหมายได้ : สำคัญในทางสี สีดำ สีแดง สีเขียว สีเหลือง, สำคัญในทางรูป รูปสั้น รูปยาว รูปใหญ่ รูปเล็ก รูปหญิง รูปชาย รูปอะไร มันสำคัญได้; แล้วสำคัญในชั้นนามธรรมนี้

คือมันสำคัญว่าอย่างนี้เรียกว่าสุข, อย่างนี้สำคัญว่าสุข
 อย่างนี้สำคัญว่าทุกข์, อย่างนี้สำคัญว่าไม่สุขไม่ทุกข์,
 มันสำคัญไปถึงกับว่า นี่มีค่า นี่มีความหมาย นี่มีประโยชน์
 นี่มีอะไรที่เป็นความยิ่งใหญ่; นั่น มีสัญญาแล้ว, มีสัญญา-
 พันธ์แล้ว. ทารกตัวน้อย ๆ รู้จักมีสัญญาพันธ์แล้ว.

ทีนี้เมื่อ สำคัญมันหมายนั้นนี้ได้พอตัวแล้ว ก็
 เกิดความคิด : คิดว่าจะทำอย่างไร? เช่น สำคัญว่าสวย
 มันคิดแต่จะเอา, สำคัญว่าไม่สวย มันก็คิดที่จะฆ่าเสีย.
 ฉะนั้นเด็กเล็ก ๆ มันก็ทำไปตามเรื่องของเด็กเล็ก ๆ; บางที
 มันก็บ๊วแมลงบ้าง, มันก็ทำอะไรไปตามความรู้สึกนึก
 ที่มันมีสัญญาว่าเป็นอะไร. ถ้าเห็นว่าตัวแมลงนั้นมีสัญญาว่าจะ
 เป็นศัตรูของกู มันก็ตีตัวแมลง, บ๊วแมลงได้ ทั้งที่เป็น
 เด็กเล็ก ๆ. นี่เรียกว่าความคิดได้เกิดแล้ว, ความคิดที่
 จะเอา ความคิดที่จะได้ ความคิดที่จะมีไว้ ความคิดที่จะกิน
 ความคิดที่จะใช้ ความคิดที่จะฆ่าเสีย, หรือความคิดที่จะ
 ทะนุถนอมไว้มันมีแล้วนี่. นี่ สังขารพันธ์เกิดแล้ว,
 สังขารพันธ์เกิดแล้วแก่ทารกน้อย ๆ นั้น.

ฉะนั้นเรียกว่า ^๕ชั้นที่ ๕ เบญจชั้น^๕นี้เกิด
 มีได้แล้ว แก่ทารกน้อยๆ ^๕นั้น; แต่ดูให้ดีเถอะ มัน
 ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ชั้นที่ ๕ ไม่ได้เกิดพร้อมกันได้ :
 รูปชั้น^๕เกิดแรกที่สุด เพื่อจะทำงานทางจิตได้, แล้วก็จิต
 เกิดเมื่อมีสัมผัสทางอายตนะ ^๕นี้มันก็เป็นวิญญาณชั้น^๕; ^๕
 หลังจากกระทบแล้วเป็นวิญญาณชั้น^๕ : ตากระทบรูป เกิด
 วิญญาณชั้น^๕ทางตา, หูกระทบเสียง เกิดวิญญาณชั้น^๕ทาง
 หู : ^๕นี้มันเกิดวิญญาณชั้น^๕ตอน^๕นี้, ไม่ใช่เกิดพร้อมกัน
 กับรูป.

เมื่อเกิดวิญญาณชั้น^๕แล้ว มีผัสสะ แล้วก็ มีเวทนา,
 เวทนาชั้น^๕มาในชั้น^๕ตอน^๕นี้. เวทนาชั้น^๕แล้วสัญญา
 สำคัญมันหมายลงไป ในสิ่งที่^๕เป็นเวทนาหรือเกี่ยวกับเวทนา,
 แล้วจึงเกิดความคิดนึกต่างๆ ซึ่งเป็นสังขารชั้น^๕ที่หลัง;
 มันไม่ได้เกิดพร้อมกัน, แล้วมันยังเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่
 กันและกันด้วย โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ในฐานะเกิด
 ก่อนบ้าง ในฐานะเกิดทีหลังบ้าง ในฐานะเกิดพร้อมกัน
 บ้าง แล้วแต่เรื่องของธรรมชาติ. เดียวนี้ทารกน้อยๆ ^๕
 สามารถเกิดเป็นรูปชั้น^๕ เวทนาชั้น^๕ สัญญาชั้น^๕ สังขาร
 ชั้น^๕ วิญญาณชั้น^๕แล้ว.

จิตสนใจชนธกเอาชนธเป็นตัวกู-ของกู.

ที่นี้ มันจะเกิดตัวตน คือทากรกนั้นคิดนึกได้ รู้สึกได้; เมื่อใดมีเหตุการณ์ ให้จิตไปสนใจเพ่งเล็งที่ตัวรูปขันธ์ คือร่างกาย; ความคิดว่าตัวกูในร่างกายนี้ มันก็จะเกิดขึ้น, หรือว่าร่างกายเป็นของกูก็ได้ แล้วแต่กรณี. ถ้ามันไปมุ่งเอาที่ว่าร่างกาย ทำอะไรได้ ร่างกายนั้นก็เป็นตัวกู; แต่ถ้ามีความรู้สึกอย่างอื่น ที่เหนือกว่า มันเห็นว่าร่างกายนี้เป็นเพียงของกู.

นี้เวทนามันรู้สึกได้ จิตมันรู้สึกได้ เป็นเวทนาได้ เมื่อจิตรู้สึกต่อเวทนา ก็เอาจิตที่รู้สึกต่อเวทนานั้นเป็นตัวกู, เอาเวทนาเป็นของกู. เอาตัวผู้รู้สึกต่อเวทนานั้นแหละเป็นตัวกู, จิตนั้นมันเอาจิตนั้นเองเป็นตัวกู; เพราะว่ารู้สึกต่อเวทนาได้. ส่วนความรู้สึกที่เป็นเวทนานั้นมันก็ยึดถือว่าเป็นเวทนาของกู, จิตจึงเกิดความรู้สึกว่าตัวตน ว่าของตน ในเวทนานั้น.

ทีนี้เมื่อมาถึง ระยะเวลาของสัญญา สำคัญมันหมายความว่า เป็นอะไรได้ ก็เอาตัวจริงที่สำคัญมันหมายความว่า เป็นอะไรได้ นั้นแหละ ว่าเป็นตัวผู้สำคัญมันหมาย, แล้วสิ่งที่รู้สึก ในความสำคัญมันหมายนั้นก็ เป็นของกู คือเป็นสัญญา ของกู. ฉะนั้น สัญญาชั้นนี้จึงถูกรู้สึกว่าเป็นตัวตนก็ได้ เป็นของตนก็ได้.

สังขารชั้นนี้ ก็เหมือนกันอีก ตัวจริงที่คิดนึกได้นั้น ยึดถือมันหมายความว่า เป็นตัวกู, แล้วความคิดที่คิดนึกได้ มัน ว่าเป็นความคิดของกู; สังขารชั้นนี้จึงถูกยึดถือว่าตัวกู ก็ได้, ว่าของกูก็ได้.

เป็นอันว่า ชั้นทั้ง ๕ นั้น แต่ละชั้น ๆ นั้น มีทางที่จะถูกยึดถือว่าเป็นตัวตน หรือตัวกู คือเป็นอัตตา ก็ได้, หรือจะถูกยึดถือว่าเป็นของตน ของกู คือเป็นอัตตนิยา ก็ได้. ชั้นทั้ง ๕ มีทางที่จะถูกยึดถือด้วยอุปาทาน — ความโง่ ความไม่รู้ ว่าเป็นตัวตนก็ได้ ว่าเป็นของตน ก็ได้.

ไปอ่านดู ในพระบาลีอนัตตลักขณสูตร จะพบว่า ท่านแยกไว้ว่า ไม่ใช่ตนและไม่ใช่ของตน. เมื่อเป็นอย่าง

นี้จะเรียกว่าตนได้ไหม? ไม่ได้; เมื่อเป็นอย่างนี้จะเรียกว่า
 ว่างของตนได้ไหม? ก็ไม่ได้; เพราะว่าความยึดถืออันนี้จะ
 ถูกแบ่งแยกได้เป็นตัวตน และของตน.

เอาละ, เป็นอันว่า เต็มวันจิตนี้ไม่ใช่จิตล้วนๆ
 เสียแล้ว; จิตบรมโง่ ยึดถือเป็นตัวตนก็ได้ เป็นของ
 ตนก็ได้ : ในรูปก็ได้ เวทนามก็ได้ สัญญาก็ได้ สังขาร
 ก็ได้ วิญญาณก็ได้; ไม่ใช่จิตล้วนๆ เสียแล้ว, เป็นจิต
 ที่เต็มไปด้วยกิเลส ด้วยตัณหา ด้วยอุปาทาน ด้วยอวิชชา
 เป็นส่วนใหญ่.

เวทนา สัญญา ปรุงตัวตนรุนแรงขึ้น.

ที่มันก็เดินตามนี้ เป็นไปตามนี้รุนแรงขึ้น คือ
 เหตุปัจจัยที่มาส่งเสริมจิตให้เป็นอย่างนี้ ก็มีมากขึ้นๆ;
 เพราะว่าการกั้นเจริณูยัย เป็นเด็กโต เป็นเด็กวัยรุ่น เป็น
 หนุ่มเป็นสาว เป็นพ่อบ้านแม่เรือน, อะไรๆที่มาสนับสนุน
 ความรู้สึกคิดนึกของจิตมันรุนแรงขึ้นๆ. เขาก็มีรูป มีเวทนา

มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ ในระดับที่รุนแรงขึ้น ๆ เดิมที,
เดิมที ที่มนุษย์จะพึงมี.

สิ่งที่ปรุงแต่งจิตโดยเฉพาะ ก็คือสัญญา และ
เวทนา นั่นเอง. เวทนาขั้นนี้ นั่นแหละ ปรุงแต่งจิตให้
รุนแรงขึ้น, สัญญาขั้นนี้ นั่นแหละ ปรุงแต่งจิตให้รุนแรง
ขึ้น; นี้ เรียกว่าจิตตสังขาร.

นี่ขอให้สรุปใจความที่สำคัญที่สุดให้ได้กันทุกคนว่า
เมื่อจิตไปจับฉวยเอาอะไร ว่าเป็นตัวเรื่อง เป็นตัวการ
มัน ก็เอาอันนั้นแหละเป็นตัวตน, หรือว่าเป็นของตน :
จิตไปจับฉวยเอารูป มันก็เอารูปเป็นตน, เมื่อมีตน ก็มีรูป
นั่นแหละ หรือท่อนองกับรูปนั่นแหละ ว่าเป็นของตน.
จิตเอาตัวเองเป็นตน, และเอาอะไรที่มันเนื่องกันอยู่กับตน
ในกรณีนั้นแหละ ว่าเป็นของตน.

ตัวอย่างว่าเด็กทารกเอาหัวไปโดนแก้ว มันก็เจ็บ
ก็รู้สึก ว่า ตัวตนนี้ถูกกระทำโดยตัวตนคือแก้ว. เด็กเขาจะ
โง่งจนถึงขนาดที่รู้สึก ว่า แก้วก็เป็นตัวตน ก็เป็นอีกฝ่าย
หนึ่ง, ร่างกายของเราเท่านั้น ก็เป็นตัวตนอีกฝ่ายหนึ่ง.
เดี๋ยวนี้ เกิดเป็นศัตรูกันแล้ว ว่า แก้วนี่เป็นตัวตนของเรา

มันก็อาจจะตะเกา้อ ทุบเกา้อ ก็ได้, หรือถ้ายังน้อยกว่านั้น ก็ให้แม่ช่วยตีเกา้อสักทีหนึ่ง ว่ามันมาทำฉัน; แล้วแม่โง่ๆ บางคนก็ทำอย่างนั้นจริงเหมือนกัน, แม่โง่ๆ มาสอนตัวตนให้ลูก ก็ไปตีเกา้อ ตีเกา้อให้ลูกหายร้องไห้.

ถ้าเป็นอย่างนั้นแล้ว ทำไมเล่าที่จะไม่มีความเข้าใจผิดมากขึ้นๆ; แม้ในเรื่องรูปขันธ์แท้ๆ ว่าเป็นตัวตนว่าเป็นของตน. เวทนาขันธ์ ก็อย่างเดียวกันอีก มันมีเวทนาขันธ์ที่รุนแรงขึ้นๆ มีคำมีความหมายมากขึ้น มันก็ยิ่งยึดถือเป็นตัวตนได้.

ตัวตนมิได้มี มีแต่จิตคิดไป.

ฉะนั้น ตัวตนจึงเป็นของลวง, ตัวตนเป็นสิ่งที่มิได้มีอยู่จริง, ตัวตนเป็นสิ่งที่จิตคิดนึกขึ้นมาเองด้วยอวิชชา. นี้รู้กันตรงนี้ สี่ จะรู้เรื่องอนัตตาได้ง่ายขึ้น. เดียวนี้พิจารณาอนัตตาทันทีมากี่ปีๆ ก็ไม่รู้ว่าอนัตตาอย่างไร.

อนัตตาคือจิตคิด, ถ้าจิตคิดว่าเป็นตัวตน มันก็มีอัตตาเท่านั้นแหละ; เช่นมันรู้สึกอรรอยได้ มันก็รู้สึกว่ามี

มีผู้ร่อยได้. นั่นแหละคือตัวตนคือจิตเอง; ฉะนั้น จิต
เองจึงเอาตัวเองเป็นตัวตน และอะไรๆ ที่มาเกี่ยวข้องใน
กรณีก็เป็นของตนไปหมด.

ฉะนั้น มีตัวตนในขั้นทั้ง ๕ ได้ทุกขั้นแหละ,
แล้วแต่ว่าในกรณีนั้นมีอะไรเป็นใหญ่ มีรูปเป็นใหญ่ หรือ
มีเวทนาเป็นใหญ่ มีสัญญาเป็นใหญ่ สังขารเป็นใหญ่
วิญญาณเป็นใหญ่; จิตมันก็เอาสิ่งนั้นโดยเฉพาะเป็น
ตัวตน, เอาสิ่งแวดล้อมอยู่ที่นั่นเป็นของของตน.

นี่คือความที่ว่า มันไม่มีตัวตนเลย มีแต่ความ
รู้สึกคิดนึกของจิต ถูกนำไปด้วยอวิชชา — คิดผิดสำคัญ
ผิด จนเกิดความคิดชนิดว่าตัวตน. ฉะนั้น ตัวตนจึงมี
ไข่ม้อยู่จริง, ตัวตนเป็นเพียงมายา ที่จะเกิดขึ้นมาอย่างนี้
ตามกฎของธรรมชาติ, ตามกฎของธรรมชาติจะทำให้จิตคิด
นึกรู้สึกขึ้นมาอย่างนี้ คือมีตัวตน และมีของตน.

เดี๋ยวนี้มันไม่ใช่จิตล้วนๆ เสียแล้ว มันเป็นจิตที่
เต็มไปด้วยความโง่ ความหลง ด้วยกิเลสเสียแล้ว; เรียก
ว่าเกิดกิเลสแล้ว จิตเกิดกิเลสแล้ว มาสรุปรวมอยู่ที่เกิด
ตัวตน. ตัวตน นั่นแหละ เป็นรังของกิเลส เป็นที่รวม

ของกิเลส : มัน โลก มันรัก มันยินดีก็เพราะว่าเพื่อ
ตัวตน, มัน โกรธ มันไม่ชอบใจ ก็เพราะว่ามันเป็นข้าศึก
แก่ตัวตน, มัน หลงไหล วนเวียนอยู่ ก็เพราะว่ามันจะ
เพื่อตัวตน; เพื่อว่า มัน จะมีประโยชน์แก่ตัวตน มัน
จึงหลงไหล.

ฉะนั้นจิตของเราเดี๋ยวนี้มันเต็มไปด้วยความโง่เขลา
ว่าตัวตนในนั้น ในนี้ ในโน้น เปลี่ยนไปเรื่อยแหละ แต่จะ
ยืนโรงอยู่อย่างเดียวกันว่า ตัวจิตเอง นั้นแหละ จะถูกยึดถือ
ว่าเป็นตัวตน. ตัวตนมิได้มี มิได้เคยมี มิได้มีจริง;
แต่มันก็ได้มี^{ขึ้น}แล้วในความรู้สึกจริงๆ. คนคนนั้น
เขาก็ต้องเอาความรู้สึกของเขาเป็นหลัก เมื่อเขารู้สึกว่า
ตัวตน หรือตัวกู อยู่อย่างนั้น, เขาก็ต้องว่ามีสิ, เขารู้สึกว่า
นั่นแหละคือตัวตน.

ฉะนั้น ถ้าพูดโดยภาษาของมนุษย์ ก็พูดได้ว่า
ตัวตนมันก็มีอยู่จริง เพราะคนนั้นรู้สึกว่ามีตัวตน. แต่
ถ้าดูทางภาษาธรรมะชั้นลึก เอ้า, มันมิได้มีอยู่จริง, มัน
เป็นเพียงความเข้าใจผิด สำคัญผิด คิดนึกขึ้นมาจากผิดๆ;
ฉะนั้น ตัวตนมันจึงมิได้มีอยู่จริง, ถ้ามองในแง่^{นี้}. แต่

ถ้ามองในแง่ที่ว่า ตัวตนมันรู้สึกอยู่ในจิตจริงๆ นี่ ทำไม? มันก็มีสิ มันก็มีตัวตนที่มันรู้สึกอยู่ในจิตจริงๆ, นั่นคือมายา. ที่นี้ เราไม่เห็นมายาของตัวตน เราก็คิดว่ามีตัวตน; เพราะเราไม่ได้ฉลาดมาแต่ในท้อง เหมือนที่ *พระพุทธเจ้า* ท่านว่า มันก็มีตัวตน, ตัวตน ตัวกู — ของกู มาตั้งแต่เล็กๆ จนโต จนเป็นผู้ใหญ่ จนบางทีจนกระทั่งเข้าโลงไปแหละ มันก็มีตัวตน. นี่จิตนี้เต็มไปด้วยกิเลส เต็มไปด้วยตัวตน, ความเป็นประภัสสรเดิมๆ ของเดิม สมบัติเดิม ของจิต หายหมดแล้ว; เพราะว่าเดี๋ยวนี้เต็มไปด้วยกิเลส ด้วย อวิชชา.

เมื่อจิตมีกิเลสจะเกิด อนุสัย, อาสวะ ทุกครั้ง.

ตอนนี้จะต้องศึกษากันอีกหน่อย ถึง *อนุสัย* และ *อาสวะ*. พอจิตมีกิเลส เกิดกิเลสได้ เกิดโลภะ โทสะ โมหะ; นี่เรียกว่าเกิดกิเลสได้. ที่นี้พอเกิดกิเลสได้ ครั้งหนึ่ง มันก็เกิดความเคยชินของกิเลสไว้หน่วยหนึ่ง; เช่นว่าโลกที่หนึ่ง จะเกิดความเคยชินสำหรับจะโลภนั้น หน่วยหนึ่ง, โกรธที่หนึ่ง ก็เกิดความเคยชินสำหรับจะโกรธ อีกหน่วยหนึ่ง, โง่ที่หนึ่ง ก็เกิดความเคยชินสำหรับจะโง่

หน่วยหนึ่งเก็บไว้ ในสันดาน. ฉะนั้นเรามีกิเลสเกิด
เท่าไร, เราก็มีอนุสัยที่จะเกิดกิเลสนั้น เก็บไว้สะสมไว้ใน
สันดาน. ความเคยชินส่วนนี้เรียกว่า อนุสัย, กิเลสก็
คือกิเลส, ความเคยชินที่จะเกิดกิเลสนี้เรียกว่า อนุสัย.

เมื่อมีอนุสัยเก็บไว้มาก ๆ ในสันดาน มันก็
พร้อมที่จะดันออก ๆ เรียกว่า อาสวะ. ที่จะไหลออกมา
เรียกว่า อาสวะ, ถ้าเราเก็บอนุสัยไว้มาก ความดันออกของ
อาสวะมันก็มาก. เหมือนกับเราตักน้ำใส่ตุ่ม ตุ่มนั้นมีรูรั่ว
ถ้าเราตักน้ำใส่ตุ่มแต่น้อย ๆ น้ำที่รั่วออกมาทางนั้นก็ออก
มาน้อย; แต่ถ้าเราตักน้ำใส่ตุ่มให้มากให้เต็ม น้ำที่จะดัน
ออกมาทางรูรั่วนั้นก็แรง จนถึงกับพุ่งออกมาได้. นี้เรียก
ว่า มีอนุสัยเก็บไว้มาก ก็จะมีอาสวะที่จะดันออกมามาก.

ฉะนั้นมันจึงพร้อมที่จะรักเร็ว โกรธเร็ว โกรธเร็ว
ไว่เร็ว กว่าเดิม; ยิ่งโตวันโตคืน โตวันโตคืน มันก็โลก
ได้เร็วกว่า รักได้เร็วกว่า โกรธได้เร็วกว่า ใจได้เร็วกว่า
คือรุนแรงกว่า รุนแรงกว่า. นี้เรียกว่า กิเลสเกิดแล้ว
สะสมอนุสัยไว้ในสันดาน อนุสัยในสันดานสะสมไว้มาก

เท่าไร ก็ยังมีอาสวะที่จะไหลออกแรง และรวดเร็ว
เท่านั้น.

นี้พวกกิเลส มันมีอยู่ ๓ หน้าตา : อันหนึ่งเป็น
กิเลส เกิดอยู่ตามธรรมดา เรียกว่ากิเลส. อันหนึ่งเป็น
ความเคยชินของกิเลส เรียกว่าอนุสัย. อันหนึ่งเป็น
ความไหลออกของกิเลส เรียกว่าอาสวะ. ถ้าไม่มีกิเลส
ก็ไม่มีอนุสัย; ฉะนั้นอนุสัยจะลดลงไปทุกทีที่ไม่เกิดกิเลส;
มันควรจะเกิดกิเลส แต่เราบังคับไว้ได้ ไม่ให้เกิดกิเลส
อนุสัยก็จะลดลงไป, ทุนสำรองที่สะสมไว้มันก็ลด. ฉะนั้น
อย่าโลก ครั้งหนึ่งก็ลดอนุสัยของราคานุสัย, ไม่โกรธ ครั้ง
หนึ่ง ก็ลดอนุสัยที่เรียกว่าปฏิฆานุสัย, ไม่โง่ ครั้งหนึ่ง ก็
ลดอนุสัยที่เรียกว่า อวิชขานุสัย หนึ่ง ๆ หนึ่ง เสมอไป.

อนุสัยมีอยู่ ๓ ชื่อ : ราคานุสัย ความเคยชินที่จะ
กำหนดยึดอินทรีย์หรือโลก. ปฏิฆานุสัย ความเคยชินที่จะโกรธ
จะประทุษร้าย จะขัดแย้งขัดเคือง. อวิชขานุสัย คือ
ความเคยชินที่จะโง่. อนุสัยมีอยู่ ๓ ชื่อ แล้วมันจะไหล
ออกมาเป็นอาสวะ ไหลไปทางกาม เรียก กามาสวะ, ไหล

ไปทางภพ เรียกว่า *ภวาสวะ*, ไหลไปทางอวิชา เรียกว่า *อวิชาสวะ* นี้ก็เรียกว่า *อาสวะ*.

นี่คือจิต ที่เดี๋ยวนี้สูญเสียสภาพเดิมแท้หมด สภาพเดิมแท้ล้วน ๆ เป็นประภัสสร; เดี่ยวนี้ไม่ล้วนแล้ว เต็มไปด้วยของสกปรกเกรอะกรังเต็มที่, สกปรกรกรุงรังไปด้วยกิเลส ไปด้วยอนุสัย ไปด้วยอาสวะแล้ว; ไม่ใช่ที่กำลังนั่งอยู่นี้. เดี่ยวนี้มันมีสมบัติอย่างนี้เต็มที่แล้ว มีทั้งกิเลส มีทั้งอนุสัย มีทั้งอาสวะ.

กิเลสแรงขึ้น จิตก็มีอาการเป็นวิฎฎะต่อไป.

ที่มันก็เป็นไปตามกิเลส, เป็นไปตามอำนาจแห่งกิเลส ที่เรียกว่า กรรม, กรรม. พอเกิดกิเลสก็เกิดกรรม คือ ทำไปตามอำนาจของกิเลส; นี้เรียกว่ากรรม, ได้รับผลของกรรม เรียกว่าวิบาก. วิบากนั้นมันจะช่วยทำให้กิเลสแรงกว่าเดิม. *กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม* ครั้นทำกรรมได้รับผลของกรรมแล้ว; ถ้ากรรมเป็นที่พอใจ ก็ส่งเสริมกิเลสเป็นที่พอใจ ฝ่ายที่เป็นที่พอใจ, ถ้าผลกรรมไม่เป็นที่พอใจ มันก็ส่งเสริมกิเลสฝ่ายที่ทำให้โกรธ

แค่นซัดเคื่อง คืออินร้าย มันจึงทวิชั้น ๆ, คือ วิบากมันจะ
ส่งเสริมกิเลส ให้แรงไปกว่าเดิมเสมอ. เพราะฉะนั้น
มันจึงไม่ลดลง; ถ้าปล่อยไปตามเรื่อง ตามธรรมชาติไม่
ลดลง; เว้นแต่จะไปในทางของความรู้ ความตรัสรู้เท่านั้น
ที่มันจะเดินกันอีกทางหนึ่ง.

เดี๋ยวนี้พูด ตามธรรมชาติ มนุษย์เรา^{นี้} มีกิเลส
แล้วก็ทำกรรม; เมื่อมีกิเลสแล้วต้องทำกรรม มันอยู่ไม่
ได้. เมื่อมีความโลภ ก็ทำไปตามความโลภ, เมื่อมีความ
โกรธ ก็ทำไปตามความโกรธ, เมื่อมีความหลง ก็ทำไปตาม
ความหลง, เรียกว่าทำกรรม.

ครั้น ทำกรรม ต้องมีผลกรรม; ถ้าผลกรรม
ถูกใจ ก็อยากทำอีก, ผลกรรมไม่ถูกใจ ก็อยากให้ทำ
อย่างอื่นที่ตรงกันข้าม, ก็คือสร้างกิเลสอีกพวกหนึ่ง ซึ่ง
ตรงกันข้าม. จะสร้างกิเลสเดิม หรือสร้างกิเลสที่ตรง
กันข้าม มันก็มีมูลมาจากการรับผลกรรมนั่นเอง.

นี่เรา^{นี้}รับผลกรรมกันอยู่ที่นี่; ไม่ต้องพูดถึงข้าม
ภพข้ามชาติ, ไม่ต้องพูดถึงต่อตายแล้วก็ได้; เพื่อให้เห็น
ชัดว่ามันน่ากลัว : วัฏฏสงสารเวียนอยู่ตรงนี้ - มีกิเลส

- แล้วทำกรรม - รับผลกรรม, มีกิเลส - แล้วทำกรรม - รับผลกรรม, มีกิเลส - แล้วทำกรรม - รับผลกรรม; วงกลมวิญญูะนี้มีมันรุนแรงอยู่ที่นี้, แต่ละวันแต่ละคืน มันไม่รู้ที่วง, ไม่รู้ที่ลึบวงก็ได้. นี่วิญญูะอยู่ที่ตรงนี้.

นี่เลวที่สุดแล้ว จิตนี้เลวที่สุดแล้ว มาเป็นจิตที่เวียนวนอยู่ในวิญญูะแล้ว, จิตนี้ไม่ใช่จิตล้วนแล้ว, จิตโง่หลงเวียนวนอยู่ในวิญญูะสงสาร กิเลส-กรรม-วิบาก แล้ว. แต่ถ้าพูดให้ง่ายๆ ตามภาษาชาวบ้านพูด ภาษาคน เขาก็เวียนว้ายในชาตินี้ ชาติโน้น ชาติหน้า ต่อเข้าโลงแล้วอะไรแล้ว ก็ได้เหมือนกัน. เขาเออนั้นเป็นหลัก เวียนว้ายตายเกิด ภพๆ ชาติๆ เออร่างกายเป็นหลัก, เขาเออร่างกายเป็นหลัก : ร่างกายเข้าโลงที่หนึ่ง, ร่างกายเกิดมาใหม่ที่หนึ่ง, ร่างกายเข้าโลงที่หนึ่ง; เออร่างกายเป็นหลัก : เขาก็เวียนว้ายตายเกิดแบบเข้าโลงแล้วเข้าโลงอีก. หรือว่าจะพูดเอาอาการเป็นหลักก็ว่า มันเวียนอยู่ที่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย, เกิด แก่ เจ็บ ตาย, เกิด แก่ เจ็บ ตายนี้ เวียนอยู่ที่นี้. นี้คือวิญญูะเหมือนกัน เดียวนี้จิตที่บรมโง่ จิตที่มีกิเลสหนาแน่น จิตที่มีดีไปด้วยอวิชชามืดตัวดุนอย่างแรงกล้า มันก็เวียนว้ายไปในวิญญูะ.

วิภูฏะต่อตายแล้วน้ำมันเห็นยาก ไม่เป็นสัน-
 ทิภูฏิกโก; ไม่อยากจะพูดถึง, จะพูดแต่ วิภูฏะที่เห็นง่าย
 ที่ตรงนั้นแหละ เป็นสันทิภูฏิกโก, เห็นได้ด้วยตนเองที่ตรง
 นั้น : คือมัน มีกิเลส แล้วมันก็ กระทำตามกิเลส มันได้
 รับผลของการกระทำตามกิเลส, มันก็ ส่งเสริมกิเลส อีก
 แรงขึ้นไปอีก ไม่ว่าด้านไหน. นี่คือน้ำมันที่ขี้ผึ้ง
 ให้มาก ๆ เอะ ที่ว่า เวียนว้ายในวิภูฏสงสารนี้น่ากลัวที่สุด
 ก็คือเรือดกอยู่ในวงของกิเลส ของ กรรม ของ วิบาก,
 กิเลส-กรรม-วิบาก, กิเลส-กรรม-วิบาก.

ถ้าอุปมาที่เหมือนกันว่า ชวานอยากทำนา; ชาว
 นาเขาอยากทำนา, แล้วเขาก็ทำนา, แล้วเขาก็ได้ข้าว
 เปลือก, แล้วเขาก็อยากทำอีก, เพราะได้ข้าวเปลือก, เขา
 ก็อยากทำอีก. ถ้าเผอิญไม่ได้ข้าวเปลือก เขาก็อยากแก้
 ตัว เขาก็ทำอีกเหมือนกัน. ฉะนั้นชวานจึงมีทำนา
 มีอยากทำนา แล้วก็ทำนา แล้วก็ได้ข้าวเปลือก, แล้วก็
 อยากทำนา แล้วก็ทำนา แล้วก็ได้ข้าวเปลือก. ไม่ว่า
 เรื่องอะไรมันจะวนเป็น ๓ ชั้นตอน เป็นวงกลมอย่างนี้,
 ก็เรียกว่า วิภูฏสงสาร. ถ้าพูดโดยภาษาธรรมะก็อย่างนี้;

ถ้าพูดโดยภาษาคน เอาร่างกายเป็นหลัก ก็ว่าเกิด แก่ เจ็บ ตาย, เกิด แก่ เจ็บ ตาย, ไปตามร่างกายเป็นหลัก.

ในวิภวัญจะทุกสภาพเป็นทุกข์^๕ ๕ ๕.

ที่นี้ก็ต้องต่อไปอีกว่า ในเวลานั้น ในวณแห่งวิภวัญจะ นั้นมันมีอะไร? มันมีแต่ความทุกข์ทั้งนั้น. ในวิภวัญ-สงสารที่วนเป็นวงกลมนั้น มันมีแต่ความทุกข์ แม้ว่ามันจะเป็นไปในทางกามภพ มันก็เป็นความทุกข์, เป็นไปในทางรูปภพ ก็เป็นความทุกข์, เป็นไปในทางอรุภพ ก็เป็นความทุกข์, คือมันมีจิตคิดไปในทางกามารมณ มันก็มี ความทุกข์, จิตมันคิดไปในทางรูปธรรมล้วน ๆ มันก็มี ความทุกข์ที่ละเอียดขึ้นไป, จิตคิดไปในอรุภพธรรม มัน ก็มีความทุกข์ที่ละเอียดขึ้นไป.

กามาจรที่พูดโดยบุคคลาธิษฐานนั้น คือสัตว์ที่ ๗ บุษากามารมณ. สัตว์ที่บุษากามารมณ นับตั้งแต่สัตว์นรก และอบายทั้ง ๔ ชั้น และมนุษย์ธรรมดา และสวรรค์ ๖ ชั้น ข้างต้นนั้น ล้วนแต่บุษากามารมณ : ๗ ชั้น, ๔, มนุษย์ ๑,

สวรรค์กามาวจร ๖, นี้รวมกันเป็น ๑๑. นี้ก็มีความทุกข์
ไปตามแบบกามาวจร.

ถ้าดีกว่^๕นั้น ก็ไปในเรื่องรูปพรหม เป็นพรหม
มีจิตไม่ลุ่มหลงกามารมณ์ ไปลุ่มหลงในความสุขประเภทรูป
คือเป็นพวกรูปพรหม ๑๖ ^๕ชน. ^๕ทั้ง ๑๖ ^๕ชนนั้น^๕แหละ
ก็เวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ ที่ละเอียด ที่ประณีต ที่เห็นยาก
มันก็หลงกันเหมือนกัน. สัตว์กามาวจรหลงกามารมณ์
เท่าไร พวกพรหมในรูปาวจรก็หลงสุขในรูปมากเท่านั้น
แหละ.

ที่^๕นี้ สูงขึ้นไปอีกเป็นพวก อรูปพรหม ก็หลงใน
อรูปธรรม, อรูปฉานความสุขอันเกิดจากอรูปฉาน, หลง
เช่นเดียวกันอีก. เรียกว่า ภพทั้งหลายเป็นทุกข์ทั้งนั้น^๕
เลย : กามภพ รูปภพ อรูปภพ แต่ละภพเป็นทุกข์ทั้งนั้น^๕
มีพระบาลีพูดไว้, ^๕คือมี คำตรัสไว้ว่า ^๕อุจจาเร แมแต่
นิตหนึ่งก็ همین. ^๕อุจจาเรแมแต่นิตหนึ่งก็ همین, ^๕อุจจาเร
นิตหนึ่งจนมองดูไม่เห็นนั้น^๕แหละ มันก็ همین. ^๕คิดดูเถอะ,
ภพก็เหมือนกันแหละ ^๕ภพทั้งหลายแมแต่นิตหนึ่ง ^๕ขนาด
มองไม่เห็น มันก็เป็นทุกข์; ^๕เพราะคนมันมองไม่เห็น

มันก็ยังเป็นทุกข์. อัจฉริยะแก่นิดหนึ่งมันก็ همین ; ภาพ
ทั้งหลายแก่นิดหนึ่ง มันก็มีความทุกข์, เป็นความทุกข์.

ฉะนั้นเขาก็เวียนว่าย จิตชนิดนี้มันเวียน, มัน
เปลี่ยน, จิตมันเปลี่ยนไปอยู่ในรูปของ กามาวจร ไปอยู่ใน
รูปาวจร อรูปาวจร โดยร่างกายนี้แหละ. แต่จิตมัน
เปลี่ยนไปในรูปแบบต่างๆ ก็เรียกว่า ภาพต่างๆ นี้เราพูดภาษา
ธรรม.

แต่ถ้าพูดตามภาษาคน ที่ชาวบ้านแต่ก่อนเขาพูด
กันอยู่ หรือเขาพูดกันอยู่ก่อนพุทธกาลนั้น เขว่ามันไป
เกิดเลย; เช่นไปเกิดในนรก เเดวัจฉาน เปเรต อสุรกาย
หรือร่างกายอื่น ที่โลกอื่น, หรือไปเกิดในสวรรค์กามาวจร
ไปเกิดเป็นเทวดา อยู่วิมานมีนางฟ้า อะไรไปเลย, หรือถ้า
ไปเกิดเป็นพรหม ก็ไปอยู่ในพรหมโลก ชั้นที่มีรูป ชั้นที่
ไม่มีรูป ไปเลย, อย่างนั้นเขาอธิบายอย่างนั้น ก็ตามใจเขา
เถอะ. เราไม่ขัดคอ ไม่ขัดแย้งอะไร; แต่มันไม่เป็น
สัมพันธวิญญูโก คือไม่เห็น ไม่รู้สึกด้วยตนเอง จึงไม่อยาก
จะพูด อยากจะพูดแต่ที่เป็นสัมพันธวิญญูโก.

เดี๋ยวนี้ เรา^๕รู้สึกอยู่^๕แต่^๕ๆ^๕นี้ เรา^๕ลำบาก^๕เดือดร้อน^๕
 อย่าง^๕ยิ่ง^๕อยู่^๕ด้วย^๕กามารมณ์^๕, ด้วยการ^๕แสวง^๕หาก^๕กามารมณ์^๕,
 หรือ^๕เนื่อง^๕ด้วย^๕กามารมณ์^๕ หรือ^๕ว่า^๕ได้^๕กามารมณ์^๕มา^๕แล้ว^๕ เหมือน^๕
 กับ^๕อยู่^๕ใน^๕สวรรค์^๕นั้น^๕แหละ^๕ เพียง^๕พร้อม^๕ไป^๕ด้วย^๕กามารมณ์^๕
 นี้^๕ก็^๕เป็น^๕ทุกข์^๕; เพราะ^๕ยึด^๕ถือ^๕ว่า^๕เป็น^๕ของ^๕กู^๕ เป็น^๕ตัว^๕กู^๕ เป็น^๕
 ของ^๕กู^๕ แล้ว^๕ก็^๕ร้อง^๕ให้^๕ เมื่อ^๕มัน^๕จะ^๕พลัด^๕พราก^๕จาก^๕กัน^๕ แล้ว^๕มัน^๕
 ก็^๕หลง^๕ไหล^๕ เมื่อ^๕กำลัง^๕บริโศก^๕อยู่^๕ ก็^๕เรียกว่^๕เป็น^๕ทุกข์^๕.

ถึง^๕ใน^๕ชนิด^๕ ชนิด^๕มาก^๕ ชั้น^๕รูป^๕พรหม^๕ ชั้น^๕อรุ^๕ป-
 พรหม^๕ ก็^๕ยัง^๕ยึด^๕ถือ^๕ตัว^๕ตน^๕, ยึด^๕ถือ^๕ตัว^๕ตน^๕มัน^๕ก็^๕เป็น^๕ทุกข์^๕
 มัน^๕ช่วย^๕ไม่^๕ได้^๕; ยิ่ง^๕ดี^๕มาก^๕แหละ^๕ยิ่ง^๕ไม่^๕อยาก^๕ตาย^๕. ใน^๕บาลี^๕
 กล่าว^๕ไว้^๕ว่า^๕ สัตว์^๕ที่^๕ไม่^๕อยาก^๕ตาย^๕ที่สุด^๕ก็^๕คือ^๕พวก^๕พรหม^๕; เพราะ^๕
 พวก^๕พรหม^๕เขา^๕ดี^๕มาก^๕ เขา^๕สบาย^๕มาก^๕ เขา^๕สะอาด^๕มาก^๕ เขา^๕ไม่^๕
 อยาก^๕ตาย^๕. ยิ่ง^๕ไม่^๕อยาก^๕ตาย^๕เท่า^๕ไร^๕ก็^๕ยิ่ง^๕กลัว^๕ตาย^๕เท่า^๕นั้น^๕แหละ^๕
 ยิ่ง^๕กลัว^๕ตาย^๕เท่า^๕ไร^๕ มัน^๕ก็^๕เป็น^๕ทุกข์^๕เท่า^๕นั้น^๕แหละ^๕.

จะ^๕นั้น^๕พวก^๕ที่^๕ไม่^๕อยาก^๕ตาย^๕ ก็^๕คือ^๕พวก^๕ที่^๕จะ^๕ต้อง^๕กลัว^๕
 ตาย^๕; เขา^๕ไม่^๕อยาก^๕ตาย^๕ก็^๕เพราะ^๕ว่า^๕ภพ^๕ หรือ^๕ภาวะ^๕ เป็น^๕อยู่^๕
 ของ^๕เขา^๕นั้น^๕มัน^๕ดี^๕มาก^๕; นี้^๕พวก^๕รูป^๕พรหม^๕ พวก^๕อรุ^๕ปพรหม^๕.
 จะ^๕นั้น^๕พอ^๕พูด^๕ถึง^๕ว่า^๕ "ตาย" แล้ว^๕พวก^๕นั้น^๕สะ^๕ดุ้ง^๕ที่สุด^๕เลย^๕; มนุษย์^๕

ยังดีเสียกว่า. พอพูดว่า การดับแห่งสักกายะ คือตาย
 พวกพรหมจะสะดุ้งมากกว่าสัตว์พวกไหนหมด; เพราะเขา
 ได้ภพที่ดีที่น่ายึดถือ พวกพรหมจึงยึดถือในภพอย่างยิ่ง จึง
 กล่าวได้ว่า สัตว์ที่อยู่ในกามาวจรภพก็ดี อยู่ในรูปาวจร
 ภพก็ดี อยู่ในอรูปาวจรภพก็ดี เป็นทุกข์ทั้งนั้นแหละ;
 เพราะว่ายึดถือ.

เดี๋ยวนี้ไม่ใช่จิตล้วน ๆ เสียแล้วเห็นไหม? ไม่ใช่
 จิตล้วน ๆ เสียแล้ว, มันเป็นจิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์แล้ว,
 มันน่าหัว ก่อนนี้มันเป็นจิตล้วน ๆ ไม่มีสมบัติอะไร; เดี่ยว
 นี้มันมาเป็นจิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์, สมบัติของมันก็คือ
 ความทุกข์.

เอาละ, ที่ชั้นตอนที่ ๒ จิตที่ล้วน ๆ ไม่มีอะไร
 เดี่ยวนี้มากลายเป็นมีกิเลส และมีความทุกข์อย่างเต็มที่,
 เวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ เหมือนลงไปลอยคออยู่ในน้ำแห่ง
 ความทุกข์ จิตตอนที่ ๒ เป็นอย่างนี้.

เอื่อมทุกข์ในวัฏฏสงสารจึงใคร่พ้นทุกข์.

ที่นี้จิตตอนที่ ๓, จิตตอนที่ ๓ ที่จะออกมาจากกองทุกข์ ที่จะออกมาจากตัวตน. จิตตอนที่ ๓ ก็คือการเวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์นั่นเอง ได้ชิมความทุกข์อย่างนั้น, ชิมความทุกข์อย่างโน้น, ชิมความทุกข์ทุกชนิด, เวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์ทุกชนิด; แล้วมันจะเกิดอะไรขึ้นเล่า? คิดดูเถอะ มันจะเกิดอะไรขึ้น? มันก็ค่อยๆ สังเกตเห็นความทุกข์, และรู้สึกต่อความทุกข์มากขึ้น, เรียกว่า ความทุกข์นั่นเองมันกัดเอา แล้วมันสอนให้, มันกัดไปพลง มันสอนไปพลง. ความทุกข์ นี้เหมือนกับว่า มันกัดคนให้เจ็บปวด แล้วมันสอนให้พลง ให้หายโง่.

เมื่อทนทุกข์ไปนานพอสมควรในภพทั้งหลายมากมายแล้ว ก็เริ่มได้รับการศึกษาจากความทุกข์, เจ็บปวดอยู่ในความทุกข์ ในวัฏฏสงสาร ตลอดเวลาความคิดมันค่อยๆ หันกลับว่า อย่างนี้ไม่ใช่; แล้วมันก็จะค่อยๆ เห็นว่า ความทุกข์นั้นมันมาจากความยึดถือเป็นของ

ตน เป็นตัวตน. เพราะมันนานพอ มันจึงเกิดความคิด
นึกขึ้นมาว่าหรือบาง ๆ ว่าความทุกข์นั้นมันเกิดมาจากความ
ยึดถือว่าตัวตน. แล้วมันก็มาตรงกับที่ พระพุทธเจ้าท่านได้
ตรัสสอนไว้ว่า ความยึดมั่นถือมั่นในเบญจขันธ์เป็นทุกข์,
เรียกว่ายึดมั่นถือมั่นแล้วก็เป็นทุกข์.

นี้สัตว์ที่เจ็บปวดอยู่ เมื่อนานเข้า ๆ ก็มีความทุกข์
เหมือนกับตกนรกสัก ๕๐๐ ครั้ง, มันมีความทุกข์เหมือนกับ
ตกนรกสัก ๕๐๐ ครั้งนี้ มันจะไม่ฉลาดขึ้นบ้างหรือ; ฉะนั้น
สัตว์ในกองทุกข์นี้เริ่ม ระอาต่อความทุกข์ เริ่มมองไปใน
ทางตรงกันข้าม, หรือมองไปในทางกลับกัน. นี้ค่อย ๆ
เฉลียวใจขึ้นมาได้ ค่อย ๆ ระลึกรู้เฉลียวใจขึ้นมาได้ ใน
ความโง่ของตนเอง ในกิเลสของตนเอง ในความยึดถือของ
ตนเอง. นี่มันเริ่มมีนิสัยที่จะไปฝ้ายออกจากทุกข์.

ทีนี้ ถ้ามาถึงขนาดนี้ เอือมระอาต่อความทุกข์,
เจ็บปวดต่อความทุกข์ขนาดนี้แล้ว ก็สนใจที่จะฟังเรื่องดับ
ทุกข์. สัตว์ชนิดนี้จะเข้าไปหาสัตบุรุษ จะเข้าไปหาผู้รู้,
เพื่อจะฟังธรรมจากผู้รู้, แล้วก็รู้ว่า ความทุกข์เป็นอย่างไร,
เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร. เขาจึงเข้าไปหาพระพุทธเจ้า

บ้าง, ไปหาสาวกของพระพุทธเจ้าบ้าง, หาสัตว์บุรุษอื่น ๆ บ้าง. แล้วเขาก็ได้ยินได้ฟังเรื่องจตุราริยสังข์, เขาก็เข้าใจได้ง่าย; เพราะเขามีความทุกข์มาเต็มเปี่ยมแล้ว ไม่เหมือนกับสัตว์ที่ไม่มีทุกข์เลย ฟังเรื่องจตุราริยสังข์ไม่รู้เรื่อง.

คนฟังธรรมไม่เข้าใจ เพราะชอบของหลอก

เดี๋ยวนี้เอากันเดี๋ยวนี้ คนหนุ่มคนสาวที่ฟังเรื่อง อริยสังข์ไม่รู้เรื่องเพราะหลงอยู่ในกองทุกข์ ยังไม่ถูกกัฏฏกรรมานมากพอ. แต่ถ้าใครถูกกัฏฏกรรมานมากพอ แล้วจะฟังเข้าใจ, จะฟังเรื่องจตุราริยสังข์เข้าใจ, และอยาก จะฟังด้วย และฟังรู้เรื่องด้วย.

ดังนั้น ถ้าเราถามขึ้นมาว่า ทำไมบางคนมันฟัง ธรรมไม่รู้เรื่อง ไม่ชอบ? แล้วบางคนทำไมฟังธรรมรู้เรื่อง และชอบ? ก็เพราะมันต่างกันอย่างนี้. คนหนึ่งเซ็ดฟันมา แล้วกับความทุกข์ ฟังรู้เรื่องง่าย, คนหนึ่งยังโง่เต็มที่ในเรื่องของความทุกข์ จึงฟังไม่รู้เรื่อง.

ในครั้งพุทธกาลนั้น รู้เรื่องได้ง่าย เพราะว่าเขาไม่มีสิ่งหลอกลวงมากเหมือนเดี๋ยวนี้. ยุคปัจจุบันนี้มีสิ่งหลอกลวงให้หลงอยู่ในกองทุกข์มาก ก็ฟังเรื่องความทุกข์ไม่รู้เรื่อง. ครั่งพุทธกาลไม่มีสุขสนุกสนานเอร็ดอว้อย ที่ล่อลวงมากเหมือนเดี๋ยวนี้; ฉะนั้นเขาจึงฟังได้ง่าย เขาจึงมีโอกาสฟังง่าย และรู้เรื่องง่าย.

เดี๋ยวนี้มันมีแต่สิ่งที่หลอกให้หลงไหลในกองทุกข์แปลก ๆ, แปลก ๆ ออกไปไม่มีที่สิ้นสุด; หมายความว่าเหยื่อของความทุกข์มันมีมาก แปลกออกไปไม่มีที่สิ้นสุด; คนสมัยนี้จึงยากที่จะฟังเรื่องความดับทุกข์เข้าใจ. ธรรมะจึงยังเป็นหมันอยู่ สำหรับคนสมัยนี้ ซึ่งมีของหลอกลวงมากเกินไป. ไปลูเถาะ ในเมืองกรุง ในที่ไหนก็ตามของที่มันหนาแน่นเต็มไปหมด มันล้วนแต่เป็นของหลอกลวงให้โง่ให้หลงในกองทุกข์ทั้งนั้นแหละ, มันไม่มีอะไร. เดียวนี้แม้แต่ที่วัด มันก็จะเป็นที่หลอกลวงให้หลงอยู่ในกองทุกข์ไปเสียอีก มันไม่ใช่แต่ที่บ้าน หรือที่ตลาดเสียแล้ว.

นี่ดูให้ดีว่า ทำไมคนสมัยนี้ จึงยากที่จะมองเห็นความทุกข์และเบื่อ? เพราะมันมีของมาหลอกมายุ้ว มา

สับเปลี่ยนกันไว้เรื่อย เปลี่ยนหน้ากันเรื่อย, ให้หลงใน
เหยื่อของความทุกข์ จนตายไปก็ไม่จบ.

ฉะนั้น ช่วยกันสักหน่อย อย่าให้เด็ก ๆ หลงนัก
อย่าเอาของหลอกเด็ก ๆ มาหลอกเด็กนัก, ให้เด็ก ๆ เขาารู้ว่า
สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของหลอก. อาตมาก็เคยพูดทางวิทยุ
ด้วยซ้ำไปว่า พ่อแม่นั้นแหละทำให้เด็กมันโง่, หลงในของ
ที่ยั่วให้หลง. ถ้าว่าพ่อแม่พาเด็กลูกหลานไปที่ร้านขาย
เครื่องเล่นของสวยงาม แล้วบอกลูกหลานว่า ของเหล่านี้
มีไว้สำหรับให้เราโง่, ไปที่ร้านที่ขายของกินเอร็ดอร่อยมาก
มาย แพงด้วย แล้วก็บอกลูกหลานว่า ของเหล่านี้มีไว้
สำหรับทำให้เราโง่. ถ้ามีพ่อแม่ทำอย่างนี้บ้างแล้ว เด็ก ๆ
จะไม่โง่เกินไป ไม่หลงในของสวยงามเอร็ดอร่อยมากเกินไป.

ให้เขาคิดดูสิ มันก็อย่างนั้นเอง, อร่อยเท่าไร
สวยเท่าไร มันก็อย่างนั้นเอง, แล้วก็เสียสตางค์ด้วย แล้ว
ก็แค่นั้นเอง ไม่มีอะไรมากกว่านั้น. นี่เด็ก ๆ ก็จะหลงใน
สิ่งหลอกลวงนั้นน้อยเข้า. เด็ก ๆ เหล่านี้ก็จะเหมาะที่จะ
ฟังธรรมะรู้เรื่องมากขึ้น.

เดี๋ยวนี้มีแต่ลึกลงไปๆ ในความโง่ความหลง จนโตเป็นหนุ่มเป็นสาว เป็นพ่อบ้านแม่เรือนแล้ว ก็ยังหลงแต่เงื่อนเงี้ยว หลงเวิร็ดอ้อย, หลงชนิดที่เขาหลงกันนั้นแหละ. นี่ธรรมะจึงต้องเป็นหมั่นอยู่ ธรรมะจึงเข้ามาช่วยไม่ได้. นี่พวกเราสู้กันไว้ว่า ธรรมะกำลังเป็นหมั่นอยู่ เพราะว่าเราชอบกันแต่เรื่องของหลอก.

จิตเริ่มเข้าใจชีวิตก็เห็นค่าของธรรมแก่ทุกข์.

เดี๋ยวนี้ มาตอนที่ ๓ นี้ จิตเริ่มเข้าใจชีวิต เข้าใจความทุกข์, เข้าใจความหลอกหลวง หรือสิ่งหลอกหลวงในชีวิตในโลกนี้ มากขึ้นๆ แล้วก็ไต่ยินได้ฟังมากขึ้น; เพราะว่าเขามีความทุกข์. เขาจะไปถามผู้รู้ ว่า นี่ทำไมจึงทุกข์? นี่เขาก็ไปหาพระพุทธเจ้า ไปหาสาวกของพระพุทธเจ้า ไปหาสัตบุรุษ. ท่านเหล่านั้นก็สอนเขาว่า มันเป็นอย่างนั้น, ความทุกข์เป็นอย่างนั้น, เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างนั้น, จนเขาเข้าใจ จนเขาเข้าใจ ว่า โอ, นี่มันมีนี่ ผู้ที่ดับทุกข์ได้มีนี่, ผู้ที่ค้นพบเรื่องความดับทุกข์ได้ก็มีนี่, ผู้ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ได้ก็มีนี่, ธรรมะที่ดับทุกข์ได้ก็มีนี่, โอ, จิตนี้มารู้จักพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ กันเดี๋ยวนี้เอง.

นี่จุดตอนที่ ๓ นี้มารู้จักพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์, มาได้รับคำสั่งสอนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา เรื่องอภิวรรคกรรมจรด แล้วก็ปฏิบัติดี ปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา รู้ว่ามีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่เป็นไป ได้อย่างนี้. พิจารณาอยู่ปฏิบัติอยู่ ปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา อยู่ ก็เกิดวิชา. ก่อนนี้มีแต่วิชา, ก่อนหน้านี้มีแต่ วิชา ไม่มีความรู้. เดียวนี้เมื่อมาปฏิบัติอย่างนี้ มันก็เกิด วิชาตรงกันข้าม คือความรู้ เห็นว่า โอ้, เหล่านนี้เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

กลุ่มหนึ่งกลุ่มมีหลายญาณ มีญาณอยู่หลายญาณ เรียกว่า ธรรมัญญูติญาณ สัมมัญญูติญาณ. *กลุ่มธรรมัญญูติ- ญาณ* : ญาณเห็นอนิจจัง ญาณเห็นทุกขัง ญาณเห็นอนัตตา ญาณเห็นสุญญตา ญาณเห็นตถตา ญาณเห็นปฏิจางสมุปบาท; เห็นหลายอย่าง เรียกว่า ธรรมัญญูติญาณ — ญาณเห็นการ ตั้งอยู่ตามธรรมชาติของธรรมทั้งปวง จะเรียกว่าเห็นพระ- ไตรลักษณ์ก็แล้วกัน เรียกว่า เห็นพระไตรลักษณ์.

จิตนี้เริ่มเห็นพระไตรลักษณ์ เริ่มลืมนตา เริ่มหาย โง่ เห็นพระไตรลักษณ์ เขาก็เริ่มเกลียดกิเลส, เริ่มเห็น

โทษของกิเลส เริ่มเห็นโทษของตัวตน, เริ่มเห็นโทษของการเวียนว่ายในวัฏฏสงสาร อย่างที่กล่าวมาแล้ว.

ที่นี้มันก็จะเลื่อนไป อีกชั้นหนึ่ง ถึง นิพพานญาณ — ญาณที่เป็นไปเพื่อนิพพาน; เช่น นิพพิทาญาณ — ทำให้เบื่อหน่ายในโลก ในสังขาร, แล้วก็อยากจะพ้น เป็นมฤตจิตุกัมมตยาญาณ, จนกระทั่งญาณ วิมุตติญาณ — ญาณที่ปล่อยวางสิ่งที่เคยยึดถือ; มีอยู่หลาย ๆ ญาณ ก็เรียกว่า กลุ่มนิพพานญาณ. จิตเข้ามาสู่กลุ่มของนิพพานญาณ; จิตมีนิพพานญาณ คือ ญาณที่เป็นไปเพื่อนิพพาน และให้ถึงนิพพาน มันก็เปลี่ยนแล้ว. นี่ตอนที่ ๓ นี้จิตมันเปลี่ยนมาถึงขนาดนี้แล้ว.

จากจิตเดิมอาจเปลี่ยนเป็นหมดกิเลสได้.

จิต บรรลุ มรรค ผล นิพพาน, บรรลุ มรรค ผล นิพพาน เป็นขั้นตอนไป : เบื่อหน่ายคลายกำหนดหลุดพ้น เป็นพระโสดาบันบ้าง, เบื่อหน่ายคลายกำหนดหลุดพ้น เป็นพระสกิทาคามีบ้าง, เบื่อหน่ายคลายกำหนดหลุดพ้น เป็นพระอนาคามีบ้าง, เบื่อหน่ายคลายกำหนดหลุดพ้น เป็นพระอรหันต์บ้าง.

เดียวนี้จิตมาเป็นจิตที่ไม่มีกิเลส. ที่แรกมันก็
 ไม่มีกิเลส แต่มันอยู่ในสภาพที่กิเลสเกิดได้; เดียวนี้มา
 ไม่มีกิเลส และ อยู่ในสภาพที่กิเลสเกิดไม่ได้อีกต่อไป.
 ฉะนั้น ความบริสุทธิ์ของจิตในขั้นต้น ไม่เหมือนกับความ
 บริสุทธิ์ของจิตในขั้นปลาย. เมื่อเป็นจิตประภัสสรนั้นมัน
 บริสุทธิ์ชนิดที่กิเลสเกิดได้; มันบริสุทธิ์เพราะยังไม่มีกิเลส
 เกิด; ถ้ากิเลสเกิดมันก็ไม่บริสุทธิ์. ฉะนั้นจิตล้วน ๆ
 จิตที่แรกนั้น บริสุทธิ์ชนิดที่กิเลสยังเกิดได้. ครั้นมาถึง
 ตอนที่ ๓ นี้ จิตบริสุทธิ์ชนิดที่ว่าจิตถูกอบรม ถูกทำ
 ภาวนา เป็นจิตตภาวนานี้ จนกระทั่งว่าจิตนี้กิเลสเกิดไม่
 ได้อีกต่อไป. ดังนั้นความบริสุทธิ์ของจิตในระดับนี้ มัน
 จึงต่างกับกับบริสุทธิ์ตอนแรกโน้น ซึ่งตอนแรกแม้บริสุทธิ์
 อยู่ แต่กิเลสยังเกิดได้. เดียวนี้บริสุทธิ์แล้ว กิเลสเกิด
 ไม่ได้อีกต่อไป มันเลยบริสุทธิ์ตลอดกาลไปข้างหน้า.

นี้เรียกว่า จิตลูถึงวิสังขาร, จิตลูถึงวิสังขาร คือ
 ลูถึงสภาพที่อะไรจะปรุงแต่งจิตไม่ได้อีกต่อไป; ดังนั้น
 จิตจึง เกิดกิเลสและเกิดทุกข์ไม่ได้อีกต่อไป. ถ้าจะเรียก
 ว่า ประภัสสร ก็ได้อีกทีหนึ่ง; แต่ประภัสสรคนละชนิด,

ประภัสสรชั้นแรกนั้นมันกลับไม่ประภัสสรได้ เพราะกิเลส
เกิดได้. แต่เดี๋ยวนี้ ประภัสสรตลอดกาล กิเลสเกิดไม่ได้.
มีอาการประภัสสรเหมือนกัน แต่ต่างกัน ที่ว่าประภัสสร
ครั้งแรกนั้น มันกลับเศร้าหมองได้; เดี่ยวนี้ประภัสสร
ชนิดที่กลับเศร้าหมองไม่ได้, ไม่มีกิเลสอีกต่อไปในจิตนั้น,
ไม่มีความรู้สึกว่าตัวตน หรือของตณอีกต่อไปในจิตนั้น.
มันเป็นจิตตธาตุหรือวิญญานธาตุ ที่ได้รับการพัฒนา เป็น
จิตที่ได้รับการพัฒนาสูงๆ สูงๆ จนเป็นจิตที่กิเลสจะอาศัย
เกิดไม่ได้อีกต่อไป. นี่เรื่องมันจบ.

จิตล้วนๆ แล้วจิตมีกิเลส แล้วจิตหมดกิเลส;
เรื่องมันจบแล้วในตอนที่ ๓, จิตมันเปลื้องตนออกเสียได้
จากกิเลส, ชนิดที่กิเลสจะเกิดไม่ได้อีกต่อไป.

นี่เรียกว่า อะไรๆ ก็มีแต่เรื่องของจิตทั้งนั้น;
แม้แต่นิพพานก็เป็นเรื่องของจิตที่ฉลาด ไม่โง่อีกต่อไป
ก็เข้าถึงสภาพที่อะไรปรุงแต่งจิตไม่ได้, จิตไม่เกิดกิเลสอีก
ต่อไป มันถึงนิพพาน. ฉะนั้นเรื่องตงแต่ตาที่สุด ชั่วนิ
สักเมตตหนึ่ง กิเลสสักชนิดหนึ่ง จนกระทั่งถึงพระนิพพาน
มันไม่มีเรื่องอันนอกจากเรื่องของจิต. ตรงนี้คือข้อที่อยาก

จะให้ทุกคนมองเห็น ว่าเรื่องทั้งหลาย ทงหมดทงสน ไม่มี
เรื่องอะไรนอกไปกว่าเรื่องของจิต หรือเกี่ยวกับจิตนั้น.

....

พิจารณาปัญหาเกี่ยวกับพุทธภาษิต.

เอ้า, ที่นั่นก็มีปัญหาพุ่งท้ายเข้ามา คือปัญหา
ทางภาษาเมื่อตะกนบอกว่า จิตต้องปราศจากความรู้สึกว่า
มีตัวตน ไม่มีความรู้สึกว่าของตน จึงจะหลุดพ้น;
แต่แล้วทำไมพุทธภาษิตที่ว่า *ตนเป็นที่พึ่งแก่ตน*? *ตน*
เป็นที่พึ่งแก่ตน คือมีธรรมะเป็นที่พึ่ง ก็เพราะว่าจิต
นั้นแหละมันถูกยึดถือเอาเป็นตัวตน. เมื่อจิตยังไ้มี
ตัวตนที่จิต, และตัวตนนั้นแหละ แม้จะเป็นของจิตไ้ มัน
ก็ต้องช่วยตัวเอง. แล้วใครจะมาช่วย ถ้าตัวผู้มีทุกขเอง
ไม่ช่วยตัวเอง ใครจะมาช่วย? ฉะนั้นจิตไ้มันนั้นแหละต้อง
ช่วยจิตไ้.

เมื่อจิตมันไ้หนักเข้าๆ นานเข้า ในวิภูฏสงสาร
มันกลุมหลุมตาขึ้นมา สำหรับจะช่วยตน. เมื่อไม่มีตนมัน
ก็มีเรื่องของจิต; ถ้าเอาจิตเป็นตน *ตนนั้นแหละมันก็*

เป็นเรื่องของจิต, ที่จิตมันจะต้องทำต่อ ต่อไป จนจิตไม่มี
ตัวตนแล้วก็เลิกกัน.

ปัญหามันอยู่ที่ว่า มีตัวตน แล้วเกิดปัญหาของ
ตน. ถ้าจิตมันหมดตัวตน มันก็ไม่มีปัญหาแก่ใคร;
จะมีปัญหาแก่จิตไม่ได้ เพราะจิตมันไม่มีตัวตนสำหรับจะทน
ทุกข์. ถ้าไม่มีความรู้สึกว่ามีตัวตนแล้ว คนเราเป็นทุกข์
ไม่ได้; ความทุกข์เกิดได้ มีอยู่ได้ ก็เพราะว่าจิตมันมี
ความรู้สึกว่ามีตัวตน : ตัวตนจะเกิด ตัวตนจะแก่ ตัวตน
จะเจ็บ ตัวตนจะตาย ตัวตนจะได้ ตัวตนจะเสีย ตัวตนจะ
แพ้ ตัวตนจะชนะ ตัวตนจะทำไร ตัวตนจะขาดทุน.
นั่นเป็นเรื่องจิตที่มีตัวตน ที่มีปัญหา. เดียวนี้เมื่อไม่มี
ตัวตนแล้ว ปัญหาเหล่านั้นมันก็ตกไปหมดสิ้น.

ฉะนั้น การที่ท่านพูดว่า *ตัวตนเป็นที่พึ่งแก่ตน*
นั้นก็ถูกแล้ว. จิตนั้นแหละจะต้องเป็นที่พึ่งแก่จิต ถ้าเอา
จิตเป็นตัวตน. ถ้าไม่เอาจิตเป็นตัวตน มันก็จิตนั้นแหละ
จะต้องเป็นที่พึ่งแก่จิต. *ถ้าเอาจิตเป็นตัวตน ก็ต้องพูดว่า*
ตนนั้นแหละต้องเป็นที่พึ่งแก่ตน.

ในพุทธศาสนานี้ ตัวตนเป็นของหลอกลวง เกิดขึ้นเพราะจิตสร้างขึ้นมา ด้วยความโง่ของมัน.

ที่มันเนื่องไปถึงศาสนาอื่น ลัทธิอื่น เราไม่ออกข้อดอก มันจะเป็นเรื่องไม่ดี ไม่ต้องออกข้อศาสนาไหน. ศาสนาอีกพวกหนึ่งกลุ่มหนึ่ง เขาวามีตัวตนที่แท้จริง ยิ่งไปกว่าจิต ไม่ใช่จิต นอกไปจากจิต, มีตัวตนอยู่ในอัตตภาพนี้แหละ ที่มาสอนให้เราหลงเรียกว่า อัตตภาพนี้ ภาวะแห่งตัวตน. อย่างนั้น เขาก็มีการปฏิบัติเพื่อให้ตัวตนชนิดนั้น ซึ่งไม่ใช่จิต หลุดพ้นไปอยู่กับตัวตนอันถาวร; นั่นเป็นตัวตนของฝ่ายลัทธิอื่นนอกจากพุทธศาสนา.

ในพุทธศาสนานี้ไม่มีตัวตน, ไม่ต้องมีตัวตน มีแต่จิต. ถ้าจิตคิดว่ามีตัวตนเป็นตัวตน, มันก็มีตัวตนไปตามจิตโง่ ตลอดเวลาที่มันโง่. พอจิตมันหายโง่มันก็ไม่มีความตัวตน มีแต่จิตล้วน ๆ จิตบริสุทธิ์ จิตถึงวิสังขาร จิตถึงนิพพาน. นิพพานกันนิพพาน; นิพพานก็ไม่ใช่ตัวตนก็เป็นเพียงนิพพาน; เมื่อจิตหมดเหตุหมดปัจจัยมันก็ดับไป. เรื่องมันก็จบแหละ มันไม่ต้องเป็นตัวตนอะไรขึ้นมาอีก.

ลัทธิอื่นเขาจะถือว่า จิตไปมีตัวตนถาวรอยู่ที่ใด
 ที่หนึ่ง ตามเรื่องของเขา. พุทธศาสนานี้เราไม่มีอย่างนั้น;
 พวกที่ว่ามีพระเจ้า ก็เอาจิตเป็นตัวตนไปอยู่กับพระเจ้า ไป
 อยู่กับไคววัลย์ ไปอยู่กับปรมาตมัน ตามคำบัญญัติในลัทธิ
 ศาสนานั้น ๆ. แต่ในพุทธศาสนานี้ว่า จิตถึงซึ่งวิสังขาร,
 จิตถึงซึ่งความที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้ ก็หมดไป เลิกไป ว่างไป.
 นั่นจุดจบอยู่ที่ไม่มีจิต ว่างจากตัวตนจนกระทั่งจิตเองก็
 ไม่มี, ตัวตนไม่มีแล้ว เพราะว่าจิตไม่โง่แล้ว. จิตที่ไม่
 โง่นก็อยู่ไปจนกว่าจะดับ เป็นวาระสุดท้าย ก็เลิกกัน, ก็เข้า
 สู่ว่าง. ความว่างนิรันดร เรียกว่า นิพพาน ว่าง
 อย่างยิ่ง.

นี่แหละเรียกว่า จิตทั้งนั้นไม่มีอะไร ไม่มีเรื่องอื่น
 ไม่มีเรื่องของคนอื่น นอกจากเรื่องของจิต. ทุกอย่างเป็น
 เรื่องของจิต อะไร ๆ ก็อยู่ที่จิต มาแต่จิต เกิดที่จิต สำเร็จ
 อยู่ที่จิต ธรรมะทั้งหลายทั้งปวงสักว่าเป็นเรื่องของจิต.

....

นี่อธิบายพุทธศาสนาในวิธีนี้ วิธีนี้ชี้ให้เห็นว่า
 ไม่มีอะไรนอกจากเรื่องของจิต, ไม่มีอะไรนอกจากจิต.

เมื่อโง่ก็เป็นตัวตน, ไม่โง่ก็ไม่เป็นตัวตน. เมื่อโง่ก็มี
 ความทุกข์ เมื่อไม่โง่ก็ไม่มีความทุกข์, จิตนี้ที่แรกเป็นจิต
 ล้วน ๆ ไม่มีกิเลส ไม่มีความโง่. พอได้ร่างกายเกิดปฏิสนธิ
 ขึ้นมาในท้องมารดา มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มาหัดโง่
 กันทีละนิด, โง่มากขึ้น โง่มากขึ้น โง่มากขึ้น เพราะความ
 หลอกลวงของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. จิตมันโง่มันไม่มี
 ปัญญา ก็เลยเกิดจิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์ เต็มไปด้วยตัวตน.

ทีนี้ เมื่อได้ผ่านไปในความทุกข์ ในวิภวสังสาร
 ยาวนานนั้น หนักเข้า ๆ มันเริ่มเฉลียวใจเริ่มหมุนกลับ
 เริ่มศึกษาเริ่มค้นคว้า เริ่มไปหาผู้รู้ ศึกษาจากผู้รู้จนรู้ว่า
 อ้าว, มันไม่มีตัวตน ก็รู้เรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, แล้ว
 ก็รู้เรื่องพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์,
 แล้วก็รู้เรื่องมรรค ผล นิพพาน, แล้วก็บรรลุมรรค ผล
 นิพพาน เรื่องมันก็จบ เพราะจิตหายโง่.

จิตที่ ๑ คือจิตล้วน ๆ, จิตที่ ๒ คือจิตโง่, จิต
 ที่ ๓ คือจิตหมดโง่. เดียวนี้ก็ยิ่งกว่าจิตล้วน ๆ เสียอีก คือ
 ว่ามันกลับไปเกิดทุกข์ไม่ได้. จิตล้วน ๆ ที่แรกนั้นมันกลับไป
 ไม่มีทุกข์ได้. เรื่องของจิตมี ๓ ขั้นตอนอย่างนี้ นี้ใคร

เข้าใจอย่างถูกต้องติดต่อกันได้ ก็จะไม่เกิดอาการที่เรียกว่า เป้าปีให้เต่าพัง. เดียวนี้สงสัยอยู่ว่า ที่พูดไปตั้งชั่วโมง ครึ่งนี้ มันจะมีเป้าปีให้เต่าพังหรือไม่?

....

สรุปความ อีกทีหนึ่งว่า จิตเดิมทีแรกเป็นจิต ล้วนๆ ไม่มีกิเลส, ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวตน; แต่ว่ามันยังไม่อยู่ในสภาพที่จะตายตัวอย่างนั้น ครั้นได้มาได้มี ร่างกาย อาศัยร่างกาย มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มันมี อวิชชาเกิดขึ้น. เมื่อมีสัมผัสทางอายตนะ มันเกิดเป็น ตัวตนขึ้นมา มันโง่ มันมองด้วยสายตาที่โง่หรือไม่รู้.

ข้อนี้อยากจะเปรียบเทียบ, ขอพูดแต่ว่า มัน เปรียบเทียบเท่านั้น ไม่ใช่เป็นตัวจริง, คือว่าชาวป่าคนป่า ชาวป่าชาวเขิง เห็นรถยนต์วิ่งได้ หยุดได้ ไปได้ ถอยหน้า ถอยหลังได้ เขาก็คิดว่ารรถยนต์มีชีวิต, คนป่าคิดว่ารรถยนต์ มีชีวิต. ทีนี้นายช่างวิศวกรที่ประกอบรถยนต์ขึ้นมาเอง จะคิดว่ารรถยนต์มีชีวิตได้ทีไหนเล่า เพราะเขาเป็นผู้นั้น นายช่างที่สร้างรถยนต์ขึ้นมา กรูว์ารรถยนต์ไม่ได้มีชีวิตนี้ ทรถ

เดินหน้าถอยหลังได้เขาเป็นผู้ทำขึ้นมาเองนี่. รยยนต์มิได้มีชีวิต รยยนต์มิได้มีตัวตน แต่ชาวป่าชาวเถิงเห็นแต่เพียงผิวเผิน ก็ว่า โอ, รยยนต์นี่มันมีชีวิต เดินหน้าก็ได้ ถอยหลังก็ได้ ทำอะไรก็ได้กลายเป็นรยยนต์มีตัวตน.

จิตสี่เหมือนกัน แหละ เมื่อยังโง่ มันก็เห็นสังขาร^{สี่}ว่าเป็นตัวตน, จนกว่าจะฉลาด ฉลาดเหมือนนายช่างที่รู้เรื่องรยยนต์ อ้อ, มันไม่ใช่มีตัวตน. ถึงพวกเรา^{ก็}เถอะ บางทีจะเห็นว่าเรือบินอยู่นั้นมันมีตัวตนมีชีวิตก็ได้. อาจจะเป็นคนป่าบ้างก็ได้; แต่ถ้ารู้ว่า เหตุปัจจัยทั้งหลาย เมื่อปรุงแต่งกันถูกต้องครบถ้วนดีแล้ว มันทำให้รู้สึกเหมือนกับว่ามีตัวตน ประณีต ละเอียด ประเสริฐ เหมือนกับว่ามีตัวตน. ที่จริงมันก็ไม่ใช่มีตัวตน.

เดี๋ยว^{สี่}จิตคิดนึกได้ทุกอย่าง จิตคิดนึกได้ทุกอย่าง, คิดอะไรก็ได้; จิตคิดไปโลกพระจันทร์ก็ได้, จิตคิดไปนิพพานก็ได้, มันน่าจะยึดถือว่าเป็นตัวตน. แต่ที่จริงมันก็มีได้เป็นตัวตน, มัน เป็นธรรมชาติของจิตที่คิดนึกได้, และได้เหตุ^{ได้}ปัจจัยมาช่วยส่งเสริมการคิด มันก็คิดไปตามแนวนั้น. ปัจจัยถูกต้องมันก็คิดไปในทางที่

เห็นว่า ไม่มีทุกข์ ไม่เป็นทุกข์; ถ้าส่งเสริมผิด มันก็
คิดไปในทางที่จะเป็นทุกข์.

เดี๋ยวนี้เราก็มักมีกันแต่สิ่งที่ส่งเสริมให้เกิดความทุกข์
แล้วหลงไหลอยู่ในกองทุกข์, เวียนว่ายอยู่ในกองทุกข์.
ที่นี้ ความทุกข์นั้นแหละมันสอนอย่างเจ็บปวด, สอน
อย่างเข็ญติ อย่างเจ็บปวด. ความทุกข์นั้นมันสอนจิต
สอนสัตว์อย่างเจ็บปวด; นานเข้า ๆ จิตมันก็ค่อย ๆ ลืมหู
ลืมตา จนกระทั่งว่ารู้ความจริง, เกิดญาณทัศนะ รู้ความ
จริง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อิทัปปัจจยดา อะไรก็ตาม,
แล้วจิตนี้มันก็รู้จักหยุด : หยุดกิเลส หยุดตัวตน หยุด
อะไรมหมด, เป็นจิตที่หลุดพ้นถึงวิสังขาร คือพระนิพพาน.
นี่เรื่องมันจบ.

เรื่องจิต อะไร ๆ ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องจิต ไม่มี
เรื่องอะไรที่นอกไปจากเรื่องของจิต. จิตที่ล้วน ๆ ไม่เียงไม่
ฉลาด มันกลายเป็นจิตเียง มันเวียนไปในความเียง ได้รับผล
ของความเียงพอแล้ว. ที่นี้มันเริ่มฉลาด ฉลาดชนิดที่จะ
กลับเียงไม่ได้อีก; ดับตัวตนเสีย ดับการเวียนว่ายเสีย

เรียกว่า บรรลุพระอรหัตก็ได้อีก บรรลุนิพพานก็ได้อีก แล้ว
แต่จะเรียก, เรียกว่า เทียวไปด้วยความโง่ จนหายโง่ ก่อนนี้
มันก็ไม่โง่, แต่มีอะไรมาช่วยมาหลอกให้โง่ แล้วก็โง่ไปจน
หายโง่.

เอาละ, การบรรยายในวันนี้โดยหัวข้อว่า อะไรๆ
ที่เกี่ยวกับชีวิตนั้นสักว่าเป็นเรื่องของจิตเท่านั้น. อาตมา
เห็นว่าเป็นธรรมะเล่มน้อย เล่มน้อยที่สุด เล็กที่สุด เอาไป
ขยายออกไปเต็มโลกก็ได้ เป็นธรรมะเล่มน้อย.

คำพูดมีเพียง ๓ คำว่า จิตล้วนๆ, แล้วก็จิตโง่มี
กิเลส, แล้วก็จิตพ้นจากกิเลส ไม่มีกิเลส. คำพูด ๓ คำ
ว่า จิตล้วนๆ แล้วก็จิตโง่ แล้วก็จิตหายโง่; นั่นแหละ
คือเรื่องทั้งหมด ของสิ่งที่เรียกว่ามนุษย์หรือคนเรา ตั้ง
แต่ต้นจนกว่าจะบรรลุพระนิพพาน, คือจิตล้วนๆ แล้ว
กลายเป็นจิตโง่ แล้วจิตโง่กลายเป็นจิตที่ต้นชั้นมาจากหลับ
เป็นจิตรู้แจ้ง, ก็มีเท่านั้นเอง.

หวังว่าท่านทั้งหลาย จะได้จำเอาหัวข้อเหล่านี้ไป
เป็นหลักเกณฑ์ สำหรับคิดนึกศึกษา ที่จะรู้พุทธศาสนา

ในรายละเอียดปลีกย่อยได้โดยง่าย นี้เรื่องของจิตที่มันมีความลึกลับน่าอัศจรรย์ เป็นอย่างนี้.

การบรรยายนี้ก็สมควรแก่เวลาแล้ว อาตมาขอยุติการบรรยาย เป็นโอกาสให้พระคุณเจ้าทั้งหลาย ได้สวดบทพระธรรมคณสาชยาย ส่งเสริมกำลังจิต ในการที่จะได้ประพฤติปฏิบัติธรรมะ เพื่อความดับทุกข์สิ้นเชิงนี้ สืบต่อไป.

กัลยาณชน

กัลยาณชน นั้นละได้ ในส่วนผิด
มายึดติด มากมาย ฝ่ายกุศล
หมายมั่นเห็น ว่าเป็น ตนของตน
เท่ากันกับ ปุถุชน ยึดตัวกู

แม้ความยึด จะเท่ากัน แต่มันแปลก
มันเกิดแยก ทางกัน ดูน้อย
ข้างหนึ่งยึด ความทราวม กามเชิดชู
ข้างหนึ่งยึด ความทรู กุศลงาม

ปุถุชน เคยหนาทีบ ด้วยผ้าตา
ครันบางมา เริ่มเห็น รัตนะสาม
คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ตาม
ความเป็นจริง ใจเกิดงาม นามกัลยา

พ. อินทร์

รายชื่อหนังสือ ชุดลอยปทุม

อันดับ	เรื่อง	พิมพ์ครั้งที่	อันดับ	เรื่อง	พิมพ์ครั้งที่
๑.	คู่มือมนุษย์	๗	๒๔.	พ่อแม่สมบุรณ์แบบ	๑
๒.	ศิลป์แห่งการดู ด้วยตาทุกสัมผัสมีปัญญา	๑	๒๕.	อานาปานสติและดับไม่เหลือ	๒
๓.	ศิลป์แห่งการมีพระพุทธรเจ้า อยู่กับเนื้อกับตัว	๑	๒๖.	ธรรมคติและธรรมกิตติ	๑
๔.	ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด	๑	๒๗.	ความมั่นคงภายใน	๑
๕.	ธรรม ๒๔ เหลี่ยม (มีภาษาจีน)	๔	๒๘.	โลกพระศรีอารีย อยู่แต่ปลายจมูก	๒
๖.	พูดกับเงร	๑	๒๙.	การทำงานเพื่องาน	๑
๗.	ศีลธรรมกลับมา ตอนที่ ๑	๒	๓๐.	สันโดษไม่เป็นอุปสรรค แก่การพัฒนา	๑
๘.	เห็นธรรมชาติ คือเห็นความเป็นเช่นนั้นเอง	๑	๓๑.	ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร ?	๑
๙.	ธรรมโอสธสำหรับโลก	๑	๓๒.	เค้าเงื่อนของธรรมะ และ อิทัปปัจจยตา	๑
๑๐.	ความมีสุขภาพอนามัยทางจิต	๒	๓๓.	การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต	๑
๑๑.	ปรมัตถธรรมคำกลอน	๑	๓๔.	พุทธศาสตร์ กับ โสยศาสตร์	๑
๑๒.	นิพพานที่นั่นและเดี๋ยวนี้	๒	๓๕.	อานาปานสติภาวนา(มีภาษาจีน)	๒
๑๓.	ธรรมพริบใหม่	๓	๓๖.	อิทัปปัจจยตาในฐานะ สิ่งสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา	๑
๑๔.	ตถตาช่วยได้	๑	๓๗.	นรกกับสวรรค์	๑
๑๕.	ศีลธรรมกลับมา ตอนที่ ๒	๑	๓๘.	ดับทุกข์สิ้นเชิง	๑
๑๖.	ศีลธรรมกลับมา ตอนที่ ๓	๑	๓๙.	มรดกธรรมคำกลอน	๑
๑๗.	คำของครู	๒	๔๐.	ทิศทั้งหก	๑
๑๘.	พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นกัลยาณมิตร	๑	๔๑.	ฟ้าสว่างทางธรรมโมฆชน์	๑
๑๙.	ถอยหลังเข้าคลองกันเถิด	๑	๔๒.	ฟ้าสว่างทางฝ่ายบรรพชิต	๑
๒๐.	การเก็บความโกรธใส่ยังนาง	๒	๔๓.	มหรสพของพระอรหันต์	๑
๒๑.	การปรุงเป็นทุกข์อย่างยิ่ง การดับเป็นสุขอย่างยิ่ง	๑	๔๔.	ปรมัตถธรรมกลับมา ตอนที่ ๑	๑
๒๒.	อาหารหล่อเลี้ยงใจ	๒	๔๕.	เช่นนั้นเอง	๑
๒๓.	ปัญญากิริยาวัตถุ	๑	๔๖.	ความสะอาด ความสว่าง ความสงบ	๑



สิ่งที่รู้จักยากที่สุด

สิ่งรู้จัก ยากที่สุด กว่าสิ่งใด
ไม่มีสิ่ง ไหน ไหน ได้ยากเท่า
สิ่งนั้นคือ ตัวเอง หรือ ตัวเรา
ที่คนเขลา หลงว่ากู - รู้จักดี
ที่พระดอ เณรดอ และเด็กดอ
ไม่มีหรือ มีสร้าง อย่างหม่นจี้
เพราะความรู้ เรื่องตัวกู มันไม่มี
หรือมีอย่าง ไม่มี ที่ถูกต้อง
อัน ตัวกู ของกู ที่รู้สึก
เป็นตัวลวง เหลือลึก ให้คนหลง
ส่วนตัวธรรม เป็นตัวจริง ที่ยั่งยืน
หมดความหลง รู้ตัวธรรม ถ้าเลิกตน.

พุทธทาส อินทปัญโญ